DE SOCIOKRATIE VAN KEES BOEKE

DE AS 76

de AS

anarchisties tijdschrift

Veertiende jaargang, nr. 76 - oktober-december 1986

De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.

Jaarabonnement: f. 22,-; buiten Benelux f. 28,-.
Bestelling: door storting op giro 44 60 315 van Stg. De AS, Moerkapelle.

Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postkode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.

Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redaktie-adres: postbus 35061, 3005 db Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Redaktie: Cees Bronsveld, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Ferd. van der Bruggen en Doede Nauta jr.

REDAKTIONEEL

In dit aan Kees Boeke gewijde nummer van De AS staan niet zijn ideeën en aktiviteiten op onderwijsgebied centraal, maar zijn opvattingen over organisatie van de samenleving. Boeke propageerde een systeem dat hij sociokratie noemde, en dat hij uiteenzette in REDELIJKE ORDENING VAN DE MENSENGEMEENSCHAP. Hij schreef deze in 1945 gepubliceerde brochure tijdens de oorlog. In 1967 verscheen er een herdruk van, die we in deze aflevering onverkort hebben opgenomen.
Daaraan voorafgaand bevat dit nummer een drietal artikelen ter inleiding. In het eerste artikel wordt de specifieke plaats van Boeke binnen het anarchisme in Nederland geschetst. In het tweede artikel wordt de sociokratiese ordening vergeleken met door de klassieke anarchisten ontwikkelde ideeën over maatschappelijke organisatie. In het derde artikel worden Boekes opvattingen over redelijke ordening toegelicht en wordt ook gewezen op de hedendaagse betekenis van de sociokratie, zoals die tot uitdrukking komt in ondermeer het Sociocratisch Centrum, waarbij de schrijver betrokken is.

HET RELIGIEUS-ANARCHISME VAN KEES BOEKE

Hans Ramaer

Kees Boeke (1884-1966) is bekend geworden als onderwijsvernieuwer en pedagoog. In de jaren twintig richtte hij een school op die toendertijd uniek was. Op die Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven werd individueel onderricht gecombineerd met vele gemeenschappelijke aktiviteiten als timmeren, tuinieren en musiceren. Er werden ook door Boeke ontworpen didaktiese hulpmiddelen gebruikt en geen rapportcijfers gegeven. De aanpak was erop gericht om kinderen met zo weinig mogelijk dwang en hiërarchie en zo veel mogelijk persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid op te voeden tot 'samen leven'. Een leerschool dus voor de libertaire samenleving die Boeke beoogde.

Boeke stamde uit een predikantenfamilie en studeerde voor ingenieur in Delft en Londen. In Engeland raakte hij betrokken bij het werk van de Quakers, een evangeliese beweging die zich steeds had ingezet voor de strijd tegen slavernij, onderdrukking en oorlog, en daarbij geweldloze middelen propageerde. Boeke raakte onder de indruk van hun idealen en evenzeer van hun interne organisatie, gebaseerd op een harmonieuze combinatie van individualiteit en gemeenschapszin. De Quakers verwerpen de opvatting dat de meeste stemmen gelden en stellen daar een systeem voor in de plaats, dat Boeke 'sociokratie' ging noemen. In dat stelsel komen beslissingen eerst tot stand na onderlinge overeenstemming. Later, op de Werkplaats, probeerde hij dit sociokratiese systeem buiten het verband van de Quakers, in praktijk te brengen.
Na het afronden van zijn ingenieursstudie haalde Boeke een onderwijsakte, trouwde met Beatrice (Betty) Cadbury - dochter van een vermogend Quaker - en vertrok als zendeling-onderwijzer naar Libanon om er de Quaker-idealen te verbreiden. Het uitbreken van de eerste wereldoorlog dwong hem naar Engeland terug te keren. Daar ageerde Boeke voortdurend tegen de oorlog, legde hij voor de Fellowship of Reconcilation, een religieus-pacifistiese organisatie, kontakten met gelijkgezinden in Duitsland en riep hij de Engelse dienstplichtigen op om alle legerdienst te weigeren, wat hem herhaaldelijk op gevangenisstraf kwam te staan. In 1918 tenslotte werd hij wegens 'opruiing' uitgewezen.
Met onveranderde gedrevenheid ging Boeke nu in Nederland het gevecht met het militarisme aan. De voedingsbodem voor anti-oorlogsakties was er gunstig en niet aflatend riep Boeke dan ook in woord en geschrift op om het militaire apparaat te bestrijden. In Utrecht, Rotterdam en andere steden liet hij zich soms door Betty aan een boom vastbinden. Voordat de gewaarschuwde politie hem dan naar het buro kon afvoeren, had hij gelegenheid om aan het samengestroomde publiek zijn pacifistiese boodschap te verkondigen. In die tijd schreef en componeerde Kees Boeke ook zijn antioorlogsliederen, zoals *Nooit, Nooit* (Nooit, nooit! Zullen we wapens dragen. Nooit, nooit! Doen we met ze mee. Laat de grote heren andere mensen vragen. Wij zijn soldaten van de vree).

LIBERTAIR AKTIVISME

Onvermijdelijk raakte Boeke in kontakt met de IAMV, de antimilitaris-

tiese vereniging waarin vooral anarchisten aktief waren. Zo was hij in 1921 betrokken bij de oprichting van het IAMB, het Internationaal Anti-Militaristisch Bureau, maar uiteindelijk weigerde hij zich erbij aan te sluiten, omdat die libertaire organisatie niet voor volstrekte geweldloosheid koos. Met geestverwanten als Bram Storm en Jo Meijer richtte hij vervolgens PACO (Esperanto voor 'vrede') op.

Deze groep absolutistiese antimilitaristen, die iedere vorm van oorlog en geweld als een misdaad tegen de mensheid opvatte, ging in 1923 op in de WRI, de in Engeland gevormde War Resisters International.

Door zijn antimilitaristiese aktivisme had Boeke nogal wat ervaringen met het gevangenissysteem opgedaan. Niet alleen de wijze waarop de staat dienstweigeraars behandelde, maar ook de bestraffing van 'gewone misdadigers' was hem een doorn in het oog. In 1919 behoorde hij dan ook met anarchisten als Clara Wichmann, Lod. van Mierop en Herman Kaspers tot de oprichters van het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf (CMS). Voor dit kommitee verzorgde hij met Van Mierop de bundel *De Vergetenen*, een overzicht van de wantoestanden in gevangenissen in verscheidene landen, onder andere in de vorm van brieven van gedetineerden. In de praktijk brachten Boeke's opvattingen over misdaad en straf allerlei konflikten met zich mee. Zijn visie dat kriminaliteit voor het overgrote deel het gevolg was van de door de staat gesanktioneerde eigendomsverhoudingen leidde ertoe, dat hij in hun Bilthovense woning de deuren open liet. Met als resultaat dat de Boekes herhaaldelijk bestolen werden. In het begin van de jaren twintig begon Kees Boeke steeds meer te radikaliseren. Hij ageerde fel tegen parlementaire verkiezingen, die slechts tot schijndemokratie kunnen leiden en weigerde vanwege zijn antimilitaristiese beginsel om belasting te betalen, wat weer tot openbare verkoop van het huisraad van de Boekes leidde. „Meer en meer", schreef hij terugblikkend op die periode in zijn leven, „ging ik in de staat, met zijn legers, zijn gevangenissen, zijn politie, de vijand zien... Ik wenste geen deel uit te maken van een organisatie, waarvan ik nooit bewust lid was geworden, waarvan ik slechts geacht werd lid te zijn krachtens het feit dat ik op een bepaalde plaats geboren was; een organisatie die tot de ergste daden van geweld, van leugen en bedrog in staat was, die de goddelijke geboden op allerlei wijzen overtrad. Ik wenste die organisatie op generlei wijze te ondersteunen, maar voelde dan ook, dat ik mij vrijwillig alle voordelen moest ontzeggen, die hij aan zijn leden verschafte".

Hij trok de uiterste konsekwentie uit zijn standpunt en besloot voortaan geen gebruik meer te maken van post, telefoon, tram, trein en paspoort. Zelfs weigerde het gezin Boeke jarenlang om geld te gebruiken. Alleen dankzij de hulp van vrienden en geestverwanten was zo'n isolement vol te houden. En zo wil het verhaal dat Kees Boeke zijn brieven dan wel niet per post verzond, maar deze soms persoonlijk door anderen liet bezorgen.

Een andere beslissing die de Boekes namen was om af te zien van het door Betty geërfde familiekapitaal en op die manier een daadwerkelijke bijdrage te leveren aan het ontmantelen van de bestaande eigendomsverhoudingen. De Cadbury-aandelen werden ten dele aan de werkers in dat bedrijf ter beschikking gesteld en verder aan vredesaktiviteiten besteed. Op aandringen van het personeel van de Cadbury chocoladefabriek werd een klein deel van het kapitaal bestemd voor een fonds, waaruit de Boekes ten behoeve van de opvoeding van hun kinderen konden

putten.

KOSMIESE SOLIDARITEIT

Stellig past Kees Boeke in de Nederlandse traditie van het religieus-anarchisme dat zo kenmerkend is voor de eerste decennia van deze eeuw. . Het ging hem allereerst om persoonlijke bewustwording en het getuigen daarvan, om de daad van de enkeling als voorbeeld voor velen teneinde 'het goede in de mens' op te wekken. Aanvankelijk beriep hij zich op het evangelie en dan met name op de Bergrede van Jezus Christus als inspiratiebron van zijn aktivisme. Vanwege de onmiskenbare verwantschap tussen zijn opvattingen en die van een bekende Tolstojaan als Lod. van Mierop kan men hem wellicht rond 1920 een christen-anarchist noemen. De christelijk geïnspireerde geweldloosheid is daarbij uiteraard het meest in het oog springend. Maar ook het Rein Leven-ideaal van de Tolstojanen heeft Boeke waarschijnlijk tot zijn dood gekoesterd. In ieder geval werd er in huize Boeke niet gerookt, niet gedronken, geen vlees gegeten en niet over sexualiteit gepraat. De hoogleraar H.W. von der Dunk, een voormalige Werkplaats-leerling, typeert Boeke als iemand die tegelijk wijs en kinderlijk-naief was. Daardoor ook appelleerde hij aan het kind in iedere volwassene en kan zijn charisme verklaard worden. Terug in Nederland was hij betrokken bij allerlei initiatieven om christendom en maatschappelijke vernieuwingsbeweging bijeen te brengen. In Bilthoven, waar Kees en Betty Boeke zich in 1918 gevestigd hadden, werden diverse religieuze organisaties opgericht, zoals de Broederschap in Christus en de Beweging voor een Christelijke Internationale. Daar verrees eveneens het Broederschapshuis, eigenhandig gebouwd nadat Boeke bij de UBA - een produktiekoöperatie in Utrecht - ervaring als timmerman had opgedaan.

Hoewel Kees Boeke zich al langer tegen de gevestigde kerken had gekeerd verdween in de jaren twintig zijn geloof in Christus als verlosser van de mensheid en nam hij afstand van de Quakers. Religie vatte hij nu op als 'zich geestelijk verdiepen'. Zijn zoeken naar een niet specifiek-christelijke basis voor samenwerking tussen individuen en volkeren, en het ontdekken van andere religies en levensbeschouwingen bracht hem tot de gedachte van kosmiese solidariteit. Zo schreef hij in zijn in 1934 verschenen *Kindergemeenschap* dat hij zich verbonden voelde met het Al, „het Geheel waarin alles zijn eigen plaats inneemt en zijn eigen funktie vervult, relatief belangrijk en kosmies noodzakelijk". En zo kan het niet verbazen dat er in de jaren vijftig een publikatie van hem verscheen, die de titel *Cosmic View* meekreeg. Verwonderlijker is dat Kees Boeke geen lid is geworden van de BRAC, de Bond van Religieuse Anarcho-Communisten, die in 1920 door geestverwanten als Clara Wichmann, Jo Meijer, Bram Storm en Lod. van Mierop werd opgericht. De beginselverklaring kan geen belemmering geweest zijn om zich erbij aan te sluiten. Hoe het zij, Boeke bleef erbuiten, evenals Bart de Ligt overigens.

OPVOEDEN

Dat Boeke na zijn leraarschap in Libanon en Engeland weer in het onderwijs terecht kwam, was min of meer aan het toeval te wijten. In 1925 besloot de gemeente Bilthoven om voortaan de schoolgelden te innen, die tot dan door de ouders rechtstreeks aan de scholen werden betaald. De Boekes weigerden om ook maar iets met de staat te maken te hebben en de konsekwentie van dat standpunt was nu dat ze hun dochters die de Montessori-school bezochten, thuis hielden. In 1926 begon

Boeke in het huis van vrienden zijn eigen kinderen les te geven, een besluit dat in financieel opzicht door het Cadbury-fonds mogelijk werd gemaakt. Spoedig kwamen er andere kinderen bij en zeven jaar later telde de Werkplaats Kindergemeenschap al 75 leerlingen, 'werkers' zoals Boeke hen noemde.
In die jaren dertig kwam Boeke terug op zijn vroegere radikalisme; hij ging weer geld gebruiken, reisde weer met het openbaar vervoer en verstuurde weer post. Maar zijn sindsdien relativerender kijk op de staat sloeg geenszins om in een anti-libertair standpunt. Meer en meer eiste de Werkplaats echter zijn aandacht op: er ontstond een samenwerkingsverband met enkele andere vernieuwingsscholen, gevolgd door het instellen van het diploma IVO (Individueel Vormend Onderwijs). Boeke raakte na verloop van tijd geaksepteerd in onderwijskringen. Na de oorlogsjaren werd zijn school door de overheid erkend en besloot prinses Juliana zelfs om haar beide oudste dochters bij de Werkplaats aan te melden.

Weliswaar was het de staat die Boeke indirekt een pedagogies pionierschap opdrong, dat internationale faam zou verwerven, maar vanzelfsprekend dateerde zijn voorkeur voor onderwijs en opvoeding al van vóór de eerste wereldoorlog. Eerst als zendeling in Libanon, vervolgens als pacifist in Engeland en tenslotte als religieus-anarchist in Nederland had hij immers steeds geprobeerd om volwassenen en kinderen te onderwijzen, op te voeden en te inspireren. In de jaren 1920-1925 werden er in Bilthoven een viertal Pedagogische Conferenties georganiseerd, die Boeke nog eens versterkte in zijn overtuiging dat "voor gemeenschapsleven een zekere ontwikkelingsgang noodzakelijk is". Zijn voornemen een libertaire school op te richten, nam nu vaste vormen aan, want, zoals hij later schreef, „ook had ik in die jaren wel geleerd, dat met volwassen mensen, opgegroeid en gevormd in de 'oude maatschappij' niet zo-maar een nieuwe samenleving kan worden opgebouwd, maar dat het nodig is om met de kinderen te beginnen".
Bovendien was men in de libertaire kringen, waarin Boeke verkeerde, sterk geïnteresseerd in anti-autoritaire opvoeding en onderwijs. Anarchisten volgden nauwgezet de ontwikkeling van het Montessori-onderwijs, hadden in de Zaanstreek een eigen libertaire school en diskusieerden over de pedagogiese experimenten van Homer Lane en A.S. Neill, terwijl Lod. van Mierop en Felix Ortt aktief waren op de christen-anarchistiese Engendaalschool te Amersfoort.
Ook dat moet Boeke gestimuleerd hebben om een kindergemeenschap te vormen, waar geleerd werd om sociokraties samen te leven.

STEUNFONDS

Binnenkort versturen we de acceptgirokaarten voor het abonnement 1987. Dit is vastgesteld op 22 gulden, maar we verzoeken alle abonnees dringend daarnaast een bedrag over te maken voor het steunfonds van De AS. Zonder extra geldelijke steun kan de uitgave van dit tijdschrift onmogelijk worden voortgezet. Het gironummer is 4460315 (De AS, Moerkapelle).

REDELIJK ORDENEN BIJ KEES BOEKE

Thom Holterman

Het valt op dat Kees Boeke spreekt over redelijke en niet over ideale ordening van de mensengemeenschap. De ordening waarover hij het heeft is mede 'redelijk' te noemen omdat een ieder die demokratie een warm hart toedraagt (wie niet?) ermee kan instemmen. Dit geldt niet degenen die uitsluiten bij parlementarisme zweren, en dat met demokratie verwarren. Zulke mensen hebben het bijvoorbaat al niet zo op demokratie begrepen. Parlementarisme funktioneert bij hen als een stelsel om de bevolking van de ordening van het gemeenschapsleven af te houden.

De strukturen van de redelijke ordening moeten mensen de gelegenheid bieden om medeverantwoordelijk te zijn voor wat op het gebied van het gemeenschapsleven plaatsvindt. De gemeenschppelijke aktie die daarvan het resultaat is, dient gebaseerd te zijn op onderlinge overeenstemming. Dit tezamen noemt Boeke *gemeenschapsdemokratie.* Deze is opgebouwd uit vele groepen, kringen, noemt hij ze ook wel. Het gaat om een veelsoortige en veelvoudige geleerdheid van de maatschappij-opbouw. De leiding van elk van de groepen berust bij die groepen zelf. De groep organiseert op geregelde tijden vergaderingen, waarvoor hij het woord 'bespreking' gebruikt. Je vindt hier bij Boeke dus een aantal struktuuraanwijzingen.
Daarnaast wordt ook een fundamentele procedure-regel gegeven, die het nemen van beslissingen beheerst. Het gaat om het *consentbeginsel*, of wel het principe van geen bezwaar. Om het doorslaggevende onderscheid op dit punt te markeren ten opzichte van de parlementaire ordening, spreekt Boeke van sociokratiese ordening. De parlementaire ordening kenmerkt zich door de procedure-regel, dat de meerderheid beslist (kwantiteit; het getal levert de doorslag). In de sociokratiese ordening komt er pas een beslissing tot stand, wanneer niemand tegen is (kwaliteit; het argument levert de doorslag). Dat klinkt redelijk.

In zijn visie is een anarchisties geluid te herkennen. Het is al eerder opgemerkt dat Boekes visie op de redelijke ordening van de mensengemeenschap in grote trekken overeenstemt met een aantal denkbeelden van de klassieke anarchisten. Hoewel ik het niet geteld heb komt men bij Boeke, net als bij Bakoenin, vele malen tegen dat *van onderop* met sociokratiese ordening een begin gemaakt moet worden. Het sociokratiese beginsel moet *van onderop* steeds het geheel door trekken.
De sociokratiese ordening organiseert zich naar geografies bepaalde organen, te beginnen bij de buurtschappen, en naar funktionele organen, te weten die van bedrijven en beroepen. In dit samenstel is de dubbele interkommunale verbinding te herkennen waarover Martin Buber het heeft, als hij de federalistiese gedachten van Proudhon en Kropotkin bespreekt. Ook in de sociokratiese maatschappij worden bepaalde problemen naar boven gedelegeerd. Wat is dit anders dan het federaliseren. waarvan in het anarchisme sprake is?

SAMENLEVEN

De verwantschap met het anarchisme doet zich eveneens gevoelen waar Boeke over de kunst van het samenleven spreekt. Het gaat hem daarbij om het gehoorzamen aan de door de mensen zelfgemaakte afspraken. Op elk terrein van het politieke

en funktionele leven moet worden gezocht naar oplossingen waarmee allen zich kunnen vrenigen. Boeke toont zich daarbij een onverbeterlijke optimist waar hij opmerkt dat *vanzelf* een intens samen zoeken naar een verzoenende oplossing ontstaat. Bij herhaling voorspelt hij dat iets 'vanzelf' zal plaatsvinden. Dat mag je hopen, zal menigeen denken. De bedoeling van deze - idealisties aandoende - uitdrukkingswijze is ondertussen wel duidelijk.

Hij is er tegen dat de sociokratiese werkwijze wordt *opgelegd.* Vanuit een kleinschalige aanpak zal het handelen naar sociokratiese beginselen aangekweekt moeten worden. Die aanpak moet de voorwaarden opleveren, die mensen er vervolgens meer en meer toe brengen om als 'vanzelf' naar de beginselen te handelen. Dit ligt niet ver af van de Bakoenistiese zienswijze, dat van de organisatie van de maatschappij uit een 'drang' moet gaan, die mensen (als vanzelf) zich op bepaalde wijze doet gedragen. Het gaat om een 'verhouding' zei Landauer later.

De beschrijving die Boeke van de redelijke ordening geeft zou, evenals wat men daarover bij anarchisten vindt, in een cyberneties (regel-leer) taalgebruik weergegeven kunnen worden. De ordening die hij opzet heeft zelfregulatie van de verschillende groepen tot doel. Die groepen dienen dus autonoom te zijn; zij bezitten een bepaalde 'eigenheid'. Pas wanneer de eigen infrastruktuur niet meer toereikend is om aan een bepaald probleem het hoofd te bieden, zal voor koördinatie een grotere groep worden opgezet dan wel aangesproken (delegeren naar 'boven'; het federatieve moment). De groepen zijn te zien als even zovele subsystemen, zoals gemeenten, provincies en vakorganisaties binnen een omvangrijker politiek systeem.

De eigenheid en de autonomie van de subsystemen schept een voorwaarde dat zo goed mogelijk in het eigen bestaan wordt voorzien. Wie die autonomie weghaalt, breekt de (mogelijkheid tot) zelfregulatie af. Als het zelfregulerende vermogen van de subsystemen wordt afgebroken, leidt dit tot dirigisties handelen van het totaalsysteem. Ten scherpste komen hier twee benaderingen voor een politiek systeem tegenover elkaar te staan: het anarchieke en sociokratiese model dat 'van onderop' (bottom-up) wordt aangekweekt versus het hiërarchieke en parlementaire model dat van bovenaf (top-down) wordt opgelegd.

Het politieke systeem vat men in het eerste geval op als een netwerk dat bestuurlijke verbindingen legt tussen uiteenlopende autonome subsystemen, en in het tweede geval als een hiërarchiek centralisties bouwwerk ten behoeve van de uitvoering van 'rijksbeleid'. De bestaande maatschappelijke werkelijkheid wordt in Nederland (waar elders niet?) vanuit de laatste optiek 'bestuurd', in weerwil van alle mooi praat van de huidige regering over decentralisatie.

Deze zaken maken het opnieuw overdenken van wat Boeke voor had met zijn redelijke ordening nuttig. Het hier en daar wat ouderwets aandoende taalgebruik moet men maar voor lief nemen.

LITERATUUR

Beck, M.E., Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte (Den Haag, 1986); Buber, M., Paden in utopia (Utrecht, 1972); Graaf, M.H.K. van der (red.), De crisis van de technocratie en het alternatief van de sociocratie (Amersfoort, 1984); Holterman, Th., Anarchistiese staatsopvatting, een paradox? (Deventer, 1980); Narr, W.-D., Theoriebegriffe und Systemtheorie (Stuttgart, 1972); deel I, 3e druk.

AKTUALITEIT EN REALISME VAN DE SOCIOKRATIE

Doede Nauta jr.

Wat volwassenen van nu en straks -opvoeders, werkers, beleidmakers- in elk geval te leren hebben, als het eerst noodzakelijke met het oog op toeleven naar die samenleving, die tot overleven in staat stelt, is eenvoudigweg wat in de Kindergemeenschap van de Werkplaats te Bilthoven is toegepast. Het was een niet-afgesloten gemeenschap, die met heel de wereld zich verbonden wist. Door de inbreng van het echtpaar Boeke-Cadbury is deze kindergemeenschap ertoe gekomen gestalte te geven aan die maatschappij van de toekomst.

Dat die maatschappij *sociokraties* van aard en struktuur zal zijn, was voor de ingenieur en praktiserend Quaker Kees Boeke een intuïtie en een overtuiging; het was het redelijk ideaal waaraan hij werkte. In *Kindergemeenschap: ervaringen en perspectieen van 'De Werkplaats' te Bilthoven* (Bijleveld, Utrecht 1934, p.61f; 2e druk, Woudt, Zaandijk 1974, p.47f; *cursivering* D.N.) schrijft hij:

'[Het is van het grootste belang] dat er bewust gestreefd wordt de kunst van gemeenschappelijk leven en -werken te leren...Veelvuldig schijnt men te denken dat wij mensen die allerbelangrijkste kunst ons wel vanzelf kunnen eigen maken...Terwijl in de scholen allerlei dingen tot in de fijnste onderdelen worden-...geleerd en beoefend, wordt nooit 'gemeenschapsordening' als schoolvak onderwezen of ook maar genoemd. En toch is het dunkt mij niet te ontkennen *dat de mensheid dreigt te gronde te gaan* juist doordat zij deze kunst niet verstaat. De mens kan wonderen verrichten op allerlei terrein: hij kan...zijn stem over de hele aarde laten klinken...,met zijn vernuftige machines produceren zodat de behoeften van alle mensen bevredigd zouden kunnen worden, maar één ding kan hij nog niet: ...het geproduceerde...verdelen en...het gemeenschapsleven...zo inrichten dat er vrede...voor allen is-...Geslacht na geslacht groeit op, zonder dat zelfs eenmaal het probleem gesteld wordt...De kinderen in onze kleine gemeenschap...echter kennen...de problemen en krijgen ervaring wat betreft de oplossing: Zij zien...dat een [minderheid] dwingen de moeilijkheden vergroot, [ze zien hoe]...op verstandiger wijze...medewerking...kan worden verkregen...Uit ondervinding leren zij verantwoordelijkheid op zich te nemen, initiatief nemen, leiding geven, zodat zij worden voorbereid voor bewust meeleven in het grotere verband".

Intussen is onze situatie ingrijpend gewijzigd door nieuwe technologiese ontwikkelingen, die niet meer uit te wissen zijn. Deze hebben er onweerstaanbaar toe geleid dat wij thans, *volgens demokraties genomen besluiten,* leven temidden van inderdaad die verdedigingswerktuigen die -kwa potentie- de totalitaire, alomvattende, vernietiging vertegenwoordigen. Deze situatie is letterlijk apocalypties, dwz ze werkt ontdekkend. Wat voor Kees en Betty Boeke nog intuïtie was en geloof, dat is voor ieder onzer, die bereid is de konsekwenties van de voorhanden situatie binnen de gegeven realiteit volledig tot zich door te laten dringen en te blijven doordenken, inmiddels prakties een *weet:* onze maatschappij, onze manier van samen mens zijn, zal toegroeien naar een soort procesdemokratie die sterke overeenkomst vertoont met Boekes sociokratie *of zal niet zijn.*[1]

Dat die toekomstige overlevingsmaatschappij kwa karakter en struktuur inderdaad overeenstemd met de gemeenschapsordening die Boeke voor ogen stond en die hij in de herdrukte tekst in dit nummer uiteenzet, dàt is een inzicht dat slechts na lang zoeken, moeizaam beraad en uitproberen van alternatieven, tot stand komt. Dit is iniddels wetenschappelijk gestaafd (voorzover zoiets überhaupt mogelijk is). Daarover kan hier slechts uitermate kort gerapporteerd worden. De funktie van deze inleiding is dan ook voornamelijk motivatie voor en verwijzing naar de

literatuur die inmiddels hierover bestaat.[2]

Rest slechts één vitale onzekerheid, één prakties relevante vraag. Zijn er mensen die bereid zijn medewerking te verlenen aan het tot stand komen van zo'n toekomst- en overlevingsgerichte maatschappij? In *dit* opzicht, merkwaardigerwijs, stemmen godsdienst, vredesbeweging en wetenschapstheorie overeen: een geloof dat niet tevens werken inhoudt, en een weten dat niet gedragsrelevant is (d.w.z. geen aanwijsbare konnektie heeft met mogelijke gedragswijzigingen), is geest dodend, is brandhout.[3]

In aansluiting hierop moet nu eerst uitvoerig ingegaan worden op een prealabele kwestie, alvorens aan het slot enige hoofdtrekken worden geschetst, die de struktuurverwantschap aangeven tussen een overlevingsgerichte maatschappij en de sociokratie, zoals die in de Kindergemeenschap is gepraktiseerd en thans reeds geruime tijd in uitvoering is in het bedrijf van Endenburg te Rotterdam en het Sociocratisch Centrum.

De prealabele kwestie betreft een ernstige misvatting die vele mensen en hele samenlevingen in de greep houdt, en waarin merkwaardigerwijs utopies idealisten verbonden zijn met harde realisten. Het gaat hier om de misvatting als zouden de effekten van bewustzijnsverheldering *het enig noodzakelijke* zijn ter verbetering van de menselijke konditie. Redelijk inzicht verschijnt hier als enig bepalende faktor, zoals dit door de Verlichting is gepropageerd en door utopisten en realisten gelijkelijk -op uiteenlopende wijze- is misbruikt. Als *bron* van verlichting en vooruitgang geldt dan: kennis, kunde en inzicht zoals ontwikkeld door wetenschap en techniek. Verlichting -aldus verstaan- beoogt: ontwikkeling van vermogen tot zelfstandig oordelen en beslissen, alsmede beschikbaar ko men van middelen van bestaan via produktie.

Dat verlichting een *noodzakelijke* voorwaarde voor maatschappelijke vooruitgang is, daarover hoeven we hiet niet te twisten. Onderwijs is door Boeke altijd als integrale vorming opgevat, als kweekplaats van menswaardig samenleven. Daarin echter -in wat konkreet in die Kindergemeenschap vorm kreeg en in wat Boeke daarover rapporteerde- is meteen zichtbaar dat verlichting *niet voldoende* is als voorwaarde. De zelfstandigheids- en de middelenontwikkeling die via verlichting op gang komt maakt juist als komplement des te noodzakelijker het ontwikkelen van een sociaal besturingsvermogen, waarbinnen die verzelfstandiging en die middelenontwikkeling maatschappelijk gerelateerd wordt en zinvol funktioneren kan.

Immers, zolang vervulling van die noodzakelijke voorwaarde, die 'verlichting' heet, niet van meet af aan gebonden is aan een maatschappelijk besturingsprincipe, dat de gelegenheid biedt een gemeenschappelijke zingeving (waarin iedere deelnemer zich kan vinden) te ontwikkelen en te realiseren, zolang moet die wel hand in hand gaan met steeds verdergaand maatschappelijk atomisme, polarisatie en desintegratie van het zinvol menselijk verband. Dit is sinds de 18e eeuw -die van de Verlichting- tot in den treure gedemonstreerd.

Zowel in Oost als in West zitten we diep in de woesternij van de gevolgen van een langdurig volgehouden eenzijdigheid. Bedoelde komplementaire voorwaarde, die van gemeenschappelijke zingeving, koöperatie en besturing, kan immers noch door het partijkommunisme noch door vormen van demokratie die in het Westen gangbaar zijn worden waargemaakt. Het eerste maakt er een massief waarheidsmonopolie van voor de partij, waarmee als een god voor ons allen geregeerd wordt. Het

tweede laat alles los op individuen en (machts)koalities, zodat ieder voor zich regeert naarmate hem (zijn partij of organisatie) macht toevalt.
In beide gevallen kan iedereen konstateren, dat de 'genadegaven' van verlichting en techniese vooruitgang, middelen als kennis en toevloed aan levensonderhoud, *in principe* universeel en voor ieder gelijkelijk beschikbaar komen, maar zich *in konkreto* binden aan machtspositie en belang. Het netto-effekt is bekend: rijker wordt wie (of wat) reeds rijk was, kennis is macht die gereedstaat voor wie (of wat) reeds kennis en macht had, en techniek wordt ot wapen voor wie (of wat) reeds overmacht had. De 'bekroning' van deze konkurrentiestruktuur, waarbinnen de verlichtingsontwikkelingen plaatsvinden, is altijd de oorlog geweest: een versimpeld Darwinisties meetinstrument om te bepalen wie (of wat) als sterkste alle rechten verwerft. In Oost en West is dit gelijk, met dien verstande dat het aksent aan de ene zijde op ideologiese en aan de andere zijde op ekonomiese oorlog ligt.
Doordat in Oost en West een scheiding gemaakt is tussen privé- en publieke sfeer, is de staat in beide gevallen een eigen leven gaan leiden. In hun staatsopvatting gaan beide merkwaardigerwijs nog steeds terug op de verouderde, van verlichting en verstand beroofde probleemdiagnose en -oplossing van Thomas Hobbes. Deze luidt kortweg: de mens is in wezen slecht; mensen zijn in het sociaal verkeer wolven die elkaar kapotmaken; daarom moet aan de Staat de funktie van Leviathan toegekend worden om die wolven te temmen of althans te bedwingen. De Westerse demokratieën zijn een zéér verlichte versie van dit despotisme, maar vertonen niettemin dezelfde hiërarchiese meester-knecht struktuur. Dit is indertijd door Kees Boeke helder in het daglicht gesteld; en is recentelijk door zijn leerling Gerard Endenburg nader gepreciseerd.
Het kruciale probleem is niet dat de mens slecht *is* (hij is, zeg maar, een mengsel van goed en kwaad), maar dat mensen in konkrete situaties bijzonder veel kwaad *kunnen* aanrichten. Het gaat er dus om een maatschappelijke (en internationale) struktuur te onderwerpen, die zodanig is dat fouten zich laten herstellen (te voorkómen zijn ze nooit helemaal) en dat men van fouten (misdaden, zonden, vergissingen) leert, teneinde 'het goede' te behouden en te ontwikkelen. Welnu, dit is wat de sociokratie sinds Endenburg ekspliciet beoogt en waarop zij bij Boeke reeds gericht is. De probleemdiagnose en -oplossing waar het werkelijk om gaat houdt rekening zowel met de realiteit als met de eenzijdigheid van de verlichting.
De vraag waar alles om draait wordt dan: hoe ontwikkel je maatschappelijk voldoende kracht om tegenwicht te bieden aan de vanzelf voortschrijdende ekspansie van *machtsverschil* (een wetmatigheid die het maatschappelijk equivalent is van de entropiewet uit de thermodynamika)? Met andere woorden, hoe maak je het maatschappelijk systeem zodanig open dat voortdurend bijgestuurd kan worden met het oogmerk de dynamika van het systeem niet uit de hand te laten lopen? Immers, zolang de maatschappij opgebouwd blijft uit afgesloten eenheden (autonome individuen en instituties), en naarmate aan de maatschappij een door koöperatieve inspanning verkregen menselijk gelaat ontbreekt, wordt gevangen wie reeds bevangen was, en betekent ontwikkeling: wie (of wat) achter is raakt steeds verder achter, op de stortplaats woont steeds verder bedolven, stemlos is steeds meer ontstemd raakt. Wanneer er maatschappelijk geen regula-

tuur komt die ervoor zorg draagt dat deze onmondigen daadwerkelijk inspraak krijgen op basis van gelijkwaardigheid en gemeenschappelijk belang, wordt ons technies vernuft ons graf. Kortom, wil de 'rijke' overleven dan is het zijn belang dat de 'arme' niet verloedert en dat rijkdom, dat is overvloed aan middelen van bestaan (*macht* is zowel onderdeel als uitvloeisel daarvan), geen autoritair bezit kan zijn -noch van een individu, noch van een gesloten korporatie, noch van de staat- maar voortdurend emaatschappelijk ter diskussie staat.

Welnu, Boeke' gemeenschapsordening is niet alleen een redelijk ideaal, maar tevens een realisties middel om juist deze zaken, die centraal horen te staan in iedere maatschappij, op redelijke, ideologievrije en pluralistiese, wijze te verwezenlijken. Dat dit inderdaad zo is, is duidelijk zichtbaar geworden sinds Gerard Endenburg, ruim 15 jaar geleden, begonnen is de sociokratie nader organisatories gestalte te geven, in zijn eigen middelgrote elektrotechniese bedrijf te Rotterdam te praktiseren, en theoreties uit te werken. Hiermee is op middelgrote schaal bewezen dat Boekes redelijke ideaal geen utopie is, maar werkbare realiteit.

Rond het Sociocratisch Centrum te Rotterdam zijn vele aktiviteiten gaande, waar hier niet op ingegaan kan worden. Het tijdschrift *Argumenten* wordt uitgegeven, een netwerk van kringen wordt uitgezet, waarin men zich bezig houdt met politiek en vredesbeweging, etc. Uitgangspunt is: zelf, in eigen huis, in eigen organisatie, in de eigen beweging, beginnen sociokraties tewerk te gaan. Hiermee start de sociokratiese maatschappij van de toekomst. Deze is namelijk zo organisatories van opzet dat zij alle cellen en weefsels van het samenlevingsverband doordringt: ze is kleinschalig te starten en naar het grootschalige, het mondiale, toe te sturen.

Ter afronding een korte kenschets. De sociokratie is de enige tot nu toe ontwikkelde en uitgeteste maatschappijvorm, die in alle hierboven aan de orde gekomen vereisten weet te voorzien. Ze heeft onder andere de volgende kenmerken:

- verbinding van het kleinschalige en het grootschalige,
- verbinding van anarchie (consentbeginsel) en hiërarchie (funktioneel leiderschap),
- het laat de *socius*, de gegeneraliseerde naaste, ontstaan als individu-in-gemeenschap,
- het laat het argument, gebonden aan het zoeken naar waarheid in plaats van naar belang, aan de macht komen,
- het maakt zowel politieke partijen als gewelddadige defensie, alsmede burgerlijke ongehoorzaamheid overbodig,
- het geeft de mondigen een oor om mee te leren luisteren, het geeft de onmondigen (natuur en milieu, de analfabeet, de minderheid) een stem die (gelijk) gewicht in de schaal legt,
- het leert kreatief omgaan met konfliktstof door belangentegenstellingen niet te verdoezelen of te forceren maar ze te bepalen als redelijk te overleggen groepsprobleem.

NOTEN

[1] De pragmatiese overweging van de onontwijkbare risikoos waaraan de mensheid blootstaat leidt ertoe Shakespeare's *'to be or not to be'* te vertalen als 'in aanleg zijn of nooit meer zijn'.

[2] Het tijdschrift *Argumenten* wordt uitgegeven door het Sociocratisch Centrum, IJsclubstraat 13, Rotterdam. Zie verder: G. Endenburg, Sociocratie (Alphen a/d Rijn, 1981); H.J. Jacobs (ed), De samenleving als leerschool (Amerongen, 1984); tenslotte, tevens voor verdere literatuurverwijzingen: M.H.K. van der Graaf (ed), De crisis van de technocratie en het alternatief van de sociocratie (Amersfoort, 1984).

[3] Dit is ontleend aan het pragmaticisme van de Amerikaanse filosoof Peirce, wat mede achtergrond vormt van deze hele inleiding.

REDELIJKE ORDENING VAN DE MENSENGEMEENSCHAP

Kees Boeke

„WAT HEBBEN WIJ GELEERD...? EN HOE NU VERDER?"

1. GEEN DICTATUUR!

De vreselijke jaren, die achter ons liggen, hebben zeker ons allen geleerd, waarschijnlijk ook zelfs de meesten van de misleiden, die eenmaal ànders dachten, *dat dictatuur niet de oplossing geeft* van het probleem der gemeenschapsordening. Voor 1940 voelden zeer velen onzer, dat het parlementaire stelsel te kort schoot, en begonnen sommigen te verlangen naar een sterker eenhoofdig bestuur. Maar, nu wij daarmede hebben kennis gemaakt, zullen wij zeker allen zeggen: *„dat nooit weer!"* Wij zijn de laatste jaren te vaak opgeschrikt door „verordeningen", die ons zonder meer werden medegedeeld, zonder dat enig overleg was gepleegd. Wij hebben gezien, hoeveel misbruik er gemaakt werd van macht, hoe velen van de besten onzer werden gevangen genomen, ja geëxecuteerd, zonder vorm van proces, zonder enige mogelijkheid van hoger beroep. Wij hebben de redeloze en onmenselijke mishanling der Joden aanschouwd. Wij hebben gezien hoe alle vrijheid verdween: de vrijheid van vergaderen, van spreken, van geweten. Wij hebben kunsten en wetenschappen zien kwijnen en de hoogste cultuurwaarden zien aantasten. Wij hebben gemerkt hoe de slechtsten als schuim naar boven kwamen en hoe de besten werden onderdrukt, vaak gemarteld.

Daarnaast hebben wij gemerkt, hoe dwang onmiddellijk leidt tot ondergronds verzet; maar ook tot allerlei ontduikingen, oneerlijkheid en geknoei op elk terrein. Wij hebben de onzedelijkheid

op onrustbarende wijze zien toenemen, en wij hebben ons verbaasd over de grote snelheid, waarmee deze processen van verwording zich ontwikkelen, wanneer het gemeenschapsleven op onjuiste wijze geregeld wordt. Ook hebben wij gezien hoe nodig het is, dat de menselijke driften: sadisme en egoïsme-in-het-algemeen beteugeld worden, want wij zagen hoe zij als monsters losbraken, toen door het wanbestuur hun de gelegenheid daartoe werd geboden. Een eigenaardige les, die wij ook hebben kunnen leren, is dat zelfs het hevigste dreigement en de scherpste afschrikking niet in staat blijken de mens terug te houden van daden, wanneer hij die werkelijk wil verrichten.
Zo wijst dan alles in de richting van het *zoveel mogelijk vermijden van dwang, met behoud van werkelijke orde en ordening.*

2. OOK GEEN PARLEMENTARISME.

Moeten wij dan weer terug naar de toestand van voor 1940, dus naar de parlementaire democratie? Ik antwoord: neen, ook die was verre van ideaal. Het is gebleken dat zij leidt tot een gruwelijke verdeling van onze volkseenheid door partijen, een verdeling, die wij wel versplintering kunnen noemen, wanneer wij denken aan het ontstellend grote aantal partijen en partijtjes, die zich bij de laatste verkiezingen vormden. Wij denken met schrik terug aan de eindeloze debatten in de Kamers, aan veel demagogie en spreken-voor-de-tribune, aan de machteloosheid van regeringen, tengevolge van het systeem, waarbij het getal regeert. Wanneer de meerderheid dwingen kan, ligt het voor de hand, dat vaak het groepsbelang overheerst. Want helaas is veelal de meerderheid eerder op het eigenbelang, of het belang van de eigen groep, dan op het belang van het geheel gericht. Bovendien is de meerderheid nog onontwikkeld, zodat wij, als wij haar laten regeren, geenszins de zekerheid hebben, dat de ordening door de belangelozen en de meest bekwamen geleid zal worden.
Hoewel ik zo sterk de gevaren en tekortkomingen van het parlementaire stelsel zie, realiseer ik mij, dat de regering niet anders zal kunnen doen, dan op de tot nu toe gevolgde wijze, nl. door het uitschrijven van een verkiezing, een nieuwe volksvertegenwoordiging te vormen. En . . . wij zullen allen dankbaar zijn dat de regering meermalen heeft aangekondigd, dat zij zo spoedig

mogelijk weer een democratisch bestuur wil herstellen. Zolang er geen erkende derde oplossing bestaat, is het onvermijdelijk, dat opnieuw deze methode wordt toegepast.

3. DE DERDE OPLOSSING: SOCIOCRATIE.

Er is echter wèl een derde oplossing, en het is omdat ik vast overtuigd ben van de mogelijkheid daarvan, dat ik besloten heb, mij persoonlijk te richten tot alle denkende mensen, die ik maar bereiken kan.

Deze derde oplossing moet natuurlijk „democratisch" zijn in die zin, dat zij de gelegenheid moet bieden aan ons, gewone individuen van het volk, om mede verantwoordelijkheid op ons te nemen op het gebied van de ordening van het gemeenschapsleven, en tevens deel te hebben aan de leiding ervan. Het moet echter niet zijn een democratie, die berust op macht, zij het dan ook de macht van een meerderheid, maar een werkelijke *gemeenschapsdemocratie,* dat is de ordening van de gemeenschap dóór de gemeenschap, anders gezegd een *zelftucht van de gemeenschap.* Hiervoor gebruik ik de term „sociocratie". Een dergelijk stelsel heeft weinig waarde, wanneer het alleen op theoretische aanwijzingen berust. Zijn waarde wordt onmiddellijk vergroot, wanneer praktijk de deugdelijkheid ervan bewezen heeft. Die praktijk is er zonder twijfel. Ieder, die enigszins in Engeland en Amerika georiënteerd is, kent het „Genootschap der Vrienden", of de Quakers, zoals zij genoemd worden. Deze hebben, zoals men weet, in die landen een zeer grote invloed, en zijn over de gehele wereld bekend geworden door hun vele en waardevolle werk op praktisch maatschappelijk terrein. De Quakers nu hebben een ervaring van meer dan drie eeuwen met hun stelsel van gemeenschapsordening, dat ook elke beslissing op grond van stemmenmeerderheid verwerpt en alle gemeenschappelijke actie baseert op onderlinge overeenstemming. Het is mijn ondervinding van vele jaren met een steeds toenemende groep kinderen en ouderen, dat toepassing van ditzelfde stelsel mogelijk is op de basis van het volledig erkennen van het belang-van-de-ander als even reëel als ons eigen belang. Wanneer wij van deze eenvoudige grondgedachte uitgaan bij het zoeken naar oplossingen voor het ordenen van ons gemeenschapsleven, ontstaat als vanzelf een geest van goede wil,

die het vinden van een oplossing, die allen kan bevredigen, bevordert; ja, wij zouden zeggen: „een heilige geest", omdat hij het beste in de mensen wakker roept. Ik geloof, dat dit dezelfde geest is, die de Quakers „leidt", wanneer zij zoeken naar „Gods wil".
Wanneer ik nu op grond van mijn praktische ervaring de overtuiging gekregen heb, dat het mogelijk is in een groep, bestaande uit een paar honderd personen uit alle mogelijke kringen, van zeer verschillende leeftijden, en van allerlei overtuiging, op deze wijze harmonieus samen te werken, geloof ik, dat het ook eenmaal moet kunnen in de grote kringen van de menselijke samenleving. Velen zullen zeer sceptisch staan tegenover deze uitlating. De reden hiervan is, dat zij gewend zijn aan kringen, waar tenslotte altijd een meerderheid, of wel een bepaald persoon beslist, zodat zij niet weten hoe heel anders de sfeer wordt, wanneer de leiding van een groep berust bij haarzelf, en wanneer ieder weet, dat men, alleen wanneer men tot overeenstemming komt, handelen kan.
In de „Bespreking", d.i. in de op geregelde tijden gehouden Vergadering van zo'n groep, ontstaat vanzelf een intens samen zoeken naar een verzoenende oplossing, dus naar eenheid, en tevens zal op deze wijze de leiding komen in handen van diegenen, die door allen worden vertrouwd. Anders gezegd: Er zal zich daar een geestelijke aristocratie, die boven de partijen staat, vormen.
Bij een doorvoering van het stelsel over een groot gebied met een aanzienlijk aantal bewoners, zal het nodig zijn afgevaardigden of vertegenwoordigers van vele „Besprekingen" samen te voegen tot een Bespreking van hogere orde, die het grotere gebied bestrijkt. Het zal dan blijken dat diegenen, die het minst hun eigen belang zoeken, en tevens het meest bekwaam zijn, vanzelf als vertrouwenspersonen zullen worden afgevaardigd naar zo'n college met wijder verantwoordelijkheid. Wanneer een groep geen overeenstemming kan bereiken wat betreft het afvaardigen van een vertrouwenspersoon, zal die groep in zo'n hoger college niet vertegenwoordigd zijn. Aldus zal de groep, ook wat dit betreft, met alle kracht streven naar overeenstemming.
Het spreekt vanzelf, dat deze werkwijze niet kan worden opgelegd: zij zal alleen kunnen worden aangekweekt; de techniek ervan zal moeten worden geleerd en het beginsel moet van onderop steeds meer het geheel van de gemeenschapsordening doortrekken. Evenals de techniek van het parlementaire stelsel op grond van ervaringen gedurende vele jaren zich tot in onderdelen heeft ontwik-

keld, zal iets dergelijks kunnen gebeuren, naarmate vertrouwen in sociocratische ordening ontstaat en dit vertrouwen toeneemt.

4. DE OPVOEDING DAARTOE NODIG.

Wat allereerst nodig is, is een bewuste opvoeding in deze richting. In de school, zoals wij die thans kennen, leert het kind gehoorzamen. Het grote gevaar hiervan is maar al te zeer gebleken in de jaren, die achter ons liggen, omdat juist daardoor de massa zo'n gemakkelijke prooi was voor de om zich heen grijpende macht van de dictator. Natuurlijk moeten opvoeding en onderwijs niet gericht worden op het kweken van ongehoorzaamheid en rebellie; maar wèl moet een zeer belangrijke taak ervan zijn het aankweken van initiatief, zèlf denken in het belang van het geheel, verantwoordelijkheid dragen voor een groep, een groep vertegenwoordigen in een college met wijder aansprakelijkheid, enz. Deze dingen, zo zeer belangrijk voor het verkrijgen van een redelijke ordening van het gemeenschapsleven, zijn tot nog toe en worden nog steeds, maar al te zeer verwaarloosd bij de opvoeding van onze kinderen en onze jeugd. Het is daarom niet te verwonderen, dat de mensheid de zeer belangrijke kunst-van-samenleven, en samenwerken nog zo bitter slecht geleerd heeft. Op grond van mijn ervaring heb ik de onwrikbare overtuiging, dat een Kindergemeenschap, zoals die sedert 1926 in Bilthoven gegroeid is, en die ik beschreven heb in mijn boek „Kindergemeenschap" (Utrecht 1934), alle mogelijkheden biedt voor het „leren-samenleven" en leren-samenwerken, en dat wanneer opvoeding en onderwijs in plaats van in scholen in zulke Kindergemeenschappen zal plaats hebben, de gemeenschap gaandeweg in staat zal blijken zich langs sociocratische weg te ordenen.

5. OVERGANG VAN PARLEMENTAIRE DEMOCRATIE NAAR SOCIOCRATIE.

De belangrijke vraag is nu echter, hoe eenmaal de parlementaire ordening, zoals wij die kennen en spoedig weer zullen hebben, zal kunnen overgaan in een meer en meer sociocratische inrichting, wanneer eenmaal zowel de regering als het volk voldoende ver-

trouwen zal krijgen in een dergelijke omzetting.
Natuurlijk zou er hier geen sprake kunnen zijn van iets wat ook maar zou lijken op een revolutionaire beweging. Immers, alles wat op macht of dwang gelijkt is reeds van tevoren uitgesloten. Ook zal het niet gaan om het verkrijgen van macht door meerderheid, daar ook dit beginsel in de sociocratische staat verworpen wordt. Wat mij mogelijk lijkt is, dat de regering eenmaal zal toestaan of bevorderen, dat geheel van onderop een begin wordt gemaakt met sociocratische ordening; en wel op tweeërlei wijze: zowel geografisch (dus op grond van de bij elkaar wonende buurtschappen) als functioneel (dus op grond van de verschillende bedrijven en beroepen). Het zal alleen op grond van ervaring, oefening en opvoeding zijn, dat de kunst van samen-overleggen en samen-afspraken-maken zal kunnen worden geleerd. Ik zelf zie een toekomstbeeld van een sociocratische ordening van de gehele maatschappij: Ik kan mij voorstellen, dat b.v. 40 „buurtschappen" van ca. 150 inwoners verenigd worden tot „wijken" van een 6.000; dat deze deel uitmaken van „districten" van gemiddeld 240.000 zielen en dat eenmaal een veertigtal van zulke districten afgevaardigden zullen sturen naar het ordenend college voor het gehele land. Zelfs zie ik, dat eenmaal ditzelfde stelsel de oplossing zal moeten geven voor de ordening van gehele continenten, ja van de ganse mensheid, want ik ben er nog steeds diep van doordrongen, dat het probleem van de gemeenschapsordening alleen oplosbaar zal blijken, (maar dan ook oplòsbaar zal blijken!) wanneer de gehele mensheid als één groot lichaam wordt gezien, en wanneer er geen deel zal zijn, waarvan het belang niet ten volle zal worden behartigd.
Ik besef ten volle, dat een toepassing op wijdere schaal van het sociocratisch beginsel alleen mogelijk zal zijn, wanneer en voor zover inzicht en vertrouwen erin zich baan breken. Het is om een eerste poging te doen in deze, dat ik besloot bovenstaande gedachten voor mijn medemensen neer te leggen.

Bilthoven, 5 mei 1945. KEES BOEKE.

TOELICHTING

Op de voorafgaande pagina's is de tekst afgedrukt van een vlugschrift dat ik dadelijk na de bevrijding als „een persoonlijk woord" in grote oplaag verspreidde. Hetgeen hier volgt is bedoeld als een verdere toelichting ervan. Want er is veel in, dat waarschijnlijk sommige lezers vreemd aandoet, en het zal dan ook zeker niet onnodig zijn verschillende dingen uitvoeriger toe te lichten en te omschrijven.

Wat het eerste punt betreft, nl. de verklaring dat wij zeker geen dictatuur meer wensen: het zal wel niet nodig zijn hierover meer te zeggen dan gedaan werd. Het zou er alleen op neerkomen dat wij nog eens meer in détail gingen ophalen al het vreselijke dat wij in de afgelopen jaren hebben gezien en doorleefd, en onze conclusie staat toch vast. Liever dan ons te verdiepen in de tijd die onmiddellijk achter ons ligt, willen wij onze volle aandacht concentreren op de toekomst. Maar hiervoor is wel nodig dat wij ons nog eens helder voor de geest halen wat de ervaringen waren met het parlementaire stelsel dat zoveel jaren ook in ons landsbestuur werd toegepast, en dat wij onszelf ernstig afvragen of het inderdaad goed is, zonder meer dit stelsel opnieuw als vanzelfsprekend te accepteren.

Vrijwel alle mensen aanvaarden het parlementarisme als het laatste woord op het gebied van de gemeenschapsordening. Het komt nooit in hen op, dat het één methode is uit vele die werden en worden toegepast om het leven en het werk van de mensengemeenschap te ordenen. Zij realiseren zich ook meestal niet, hoe betrekkelijk jong deze uitvinding is. Het is alsof zij denken dat er altijd parlementen en verkiezingen geweest zijn en dat deze er

natuurlijk ook altijd zullen blijven. Toch is het parlementaire stelsel feitelijk van zeer recente datum. Het heeft zich echter door zijn eenvoud met grote snelheid over de hele wereld verspreid. De leuze „de meeste stemmen gelden" is zo simpel, dat zelfs kleine kinderen haar kunnen begrijpen. Bovendien heeft het systeem dat er op rust grote voordelen: het brute uitvechten-met-de-vuist wordt er mee vermeden; het kan snel en gemakkelijk worden ingevoerd en vooral: het heeft een schijn van redelijkheid, althans daar waar wij te doen hebben met een groep redelijke en onzelfzuchtige mensen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat toen langzamerhand, gebaseerd op die grondregel, een uitgewerkt systeem van organisatie gevormd werd, dit stelsel zich allerwege aanbeval door zijn eenvoud en algemene bruikbaarheid; het is zo gemakkelijk, wanneer men in een groep het niet eens is over wat gedaan moet worden, twee opinies te formuleren en dan te tellen hoevelen de ene en hoevelen de andere aanhangen. Wel leerde dan de ervaring, dat het verstandig was enige regels op te stellen, b.v. hoe groot een meerderheid moet zijn, wanneer zonder meer naar het inzicht of de wens van deze meerderheid beslist wordt. Wij weten hoe in sommige gevallen a priori wordt vastgesteld dat hiervoor de helft plus één voldoende is, terwijl in andere gevallen van tevoren wordt bepaald dat alleen mag worden besloten wanneer twee derde van de stemmen „vóór" zijn. Dit is een voorbeeld van wat wij zouden kunnen noemen de „spelregels" die gaandeweg zijn ontstaan bij het parlementaire stelsel. Wanneer dan vast staat, hoe voorstellen in een vergadering moeten worden ingediend, hoe deze mogen worden geamendeerd en zo meer, gaat alles verder van zelf, omdat allen „de regels van het spel" hebben aanvaard. Wanneer een partij bij een bepaalde verkiezing, die volgens deze regels gehouden is, een minderheid verkrijgt en daardoor macht verliest, zullen de leden van die partij hun nederlaag aanvaarden, omdat zij weten dat alles eerlijk geschied is, en de kans bestaat dat bij een volgende verkiezing de uitkomst van de stemming voor hen weer gunstiger zal kunnen zijn. Wel weten wij dat het ook bij zulke verkiezingen en bij kamerzittingen e.d. wel eens heftig kan toegaan, wanneer de menselijke hartstochten hevig worden beroerd; maar toch is het niet te loochenen, dat het feit, dat alle partijen van te voren de spelregels hebben geaccepteerd, maakt dat er veel meer orde en daardoor ook rust blijft bestaan, dan

wanneer de mogelijkheid van een dergelijke volksvertegenwoordiging niet bestond. Toch moet een geheel andere weg worden bewandeld om tot wezenlijke ordening van het gemeenschapsleven te komen. Hiervoor moeten eerst de zwakke plekken van het parlementaire stelsel worden blootgelegd. Dit is in deze gedachtengang onvermijdelijk. Ik zet mij evenwel hiertoe met grote schroom, omdat ik mij er sterk van bewust ben, hoe belangrijk de vooruitgang is geweest toen de parlementaire democratie in de wereldgeschiedenis haar intrede deed, en ik het gevaar van scherpe kritiek erop besef. Ik geef echter onomwonden mijn bedenkingen er tegen, ten eerste omdat er geen gevaar is dat wij opnieuw een dictatuur zullen wensen, en ten tweede omdat ik geloof een betere oplossing van het probleem te kennen. Aan het systeem waarvan ik heil verwacht heb ik de naam „sociocratie" gegeven. Sommigen zullen het betreuren, dat in dit woord een latijnse vorm gecombineerd is met een Griekse. Er zijn echter in onze taal al verschillende zulke combinaties die burgerrecht hebben verkregen, en bovendien drukt de term duidelijk uit, wat zij wil zeggen. Vaak wordt zeer smalend gesproken over het parlementarisme, zonder dat er een beter alternatief tegenover wordt gesteld. In zulke gevallen hebben dan de democraten gelijk, wanneer zij het heftig voor hun stelsel opnemen. Wij mogen en moeten inderdaad dankbaar zijn voor de grote verbetering die de invoering ervan betekend heeft, maar tegelijkertijd mag het ons niet weerhouden, het objectief te beschouwen en aan kritiek te onderwerpen, wanneer er wel een andere mogelijkheid tegenover wordt gesteld.
Ik heb met opzet zo uitdrukkelijk mijn waarderende houding ten opzichte van de tot nu toe gebezigde methode doen blijken, om te voorkomen dat men zou denken dat het met zoveel moeite verkregen resultaat lichtvaardig op zij wordt gezet. Overigens wordt er hier slechts voor gepleit, de sociocratie geleidelijk te doen voortkomen uit de democratie, zoals wij die thans kennen; een overgang, die mogelijk zal zijn op de wijze zoals die later zal worden beschreven.
Het zwakste punt van het parlementaire stelsel is het feit dat de meerderheid beslist. Deze regeling zou natuurlijk volkomen te verdedigen zijn als de meerderheid altijd gelijk had en het dichtst bij de waarheid was. Wij weten echter heel goed dat dit niet zo is, integendeel: De meerderheid is veelal onontwikkeld, en op het eigen belang ingesteld, zodat er alle kans bestaat, dat bij het

meerderheidsregiem de leiding in handen komt van de domme en egoïstische massa. Feitelijk is niet anders te verwachten, en wij moeten ons erover verwonderen, maar tevens verheugen, dat de praktijk dikwijls heeft geleerd dat toch vele hoogstaande, knappe, aan-het-belang-van-de-gehele-gemeenschap-toegewijde personen, naar parlementen zijn afgevaardigd. Dit is dan echter niet een gevolg van het feit dat de wil of wens van de meerderheid gevolgd wordt, maar van andere factoren die eerder verhinderd hebben dat de grauwe massa zich naar zijn getal deed gelden: ik denk hier bijvoorbeeld aan het feit dat zeer velen zo onontwikkeld zijn, dat zij zich nooit werkelijk voor de volksvertegenwoordiging hebben geïnteresseerd, of zó op hun eigen kleine belang waren ingesteld dat zij zich niet druk maakten over het landsbestuur; terwijl aan de andere kant de ernstige en warme toewijding van weinige personen in staat is gebleken om vele stemmen te verkrijgen van de lauwen en onverschilligen, ten einde aan een goed of groot mens een kamerzetel te verschaffen. Zo beschouwd is dan waarschijnlijk de parlementaire democratie in werkelijkheid niet zo zeer bepaald door het koude getal als de theoretische opzet zou doen verwachten. Maar dan maakt dit feit het ook gemakkelijker, de mogelijkheid van een geheel andere opzet van ordening te overwegen. Bovendien mogen wij niet vergeten, dat dezelfde omstandigheden die zo even genoemd werden als mogelijke oorzaken van een verbetering in de praktijk van het parlementaire stelsel, evenzeer een grotere verslechtering kunnen brengen: zo kunnen de onontwikkelden en onverstandigen zeer goed als lid van de een of andere organisatie gemobiliseerd worden om te stemmen voor een kandidaat, ook al is deze niet bekwaam en niet aan het geheel toegewijd, en ook worden zij een gemakkelijke prooi voor handige propagandisten en stemmenwervers, wanneer die door lagere motieven worden gedreven.

Uit dit alles blijkt wel, hoe onvast het fundament is, waarop een beslissing door stemmenmeerderheid berust. Wij allen weten trouwens zeer goed, hoe grillig en onverwacht stemmingsuitslagen kunnen zijn. Slimme agitatoren weten wel, hoe een of ander bericht, al of niet waar, gelanceerd vlak vóór een stemming, de uitkomst van de stembus kan beïnvloeden; en wanneer wij bij voorbeeld denken aan zulke kolossale verkiezingen als die voor het presidentschap der Verenigde Staten, dan weten wij allen, hoe ontzaglijk grote sommen geld daarmee gemoeid zijn, dus

tevens welk een belangrijke rol het geld erbij speelt. Neen, terwijl op het eerste gezicht het stelsel zich zo door zijn eenvoud en redelijkheid aanbeveelt, leren overwegingen als bovenstaande, en leert ook de praktijk, dat de toepassing van dat eenvoudige grondbeginsel tot veel moeilijkheden en complicaties leidt.

Er zijn twee feiten die hebben meegewerkt en ook nu nog meewerken, om de leuze „de meeste stemmen gelden" gehandhaafd te doen blijven in allerlei kringen. Ten eerste heeft deze methode een zekere aantrekkelijkheid voor de primtieve mens. Wanneer in een groep personen twee opinies bestaan, waartussen gekozen moet worden, zal dit er oorspronkelijk toe geleid hebben, dat zij het uitvochten. Wanneer nu door tellen kan worden uitgemaakt hoe de getalsterkten van de twee partijen zich verhouden, zullen beide wellicht liever van de vechtpartij afzien, omdat zij de uitslag kunnen voorzien. De eenvoudige methode van het stemmen maakt het uitvechten met al zijn onaangename consequenties onnodig en het zal zeker gedeeltelijk daardoor zijn dat zij meer en meer geaccepteerd is.

Ten tweede zal vaak in een groep mensen die juist niet zozeer door hun primitieve instincten worden beheerst de methode van stemmen zich aanbevelen. Stel dat tussen twee mogelijkheden, b.v. ter uitvoering van een plan, gekozen moet worden. In zo'n geval zal niemand die merkt dat slechts weinigen met hem wensen dat een bepaalde gedragslijn gevolgd wordt, terwijl deze voor verreweg de meerderheid onaangenaam zou zijn, er gemakkelijk toe komen zijn eigen wens vrijwillig prijs te geven, en zich van harte neerleggen bij datgene wat de meesten aangenaam is.

Het is dan ook duidelijk dat het stelsel, waarbij stemmen geteld worden, allerlei soort van mensen moet aantrekken. En toch is het in wezen onredelijk, ja onverstandig van opzet en is het een primair belang voor de gehele mensheid dat dit inzicht zich zo spoedig mogelijk verbreidt. Het is een van van de grootste gevaren voor wezenlijke vooruitgang en cultuur dat wij door het schijnsucces dat het parlementarisme in zijn eerste tijd verkreeg, zo gemakkelijk luisteren naar het bekende woord: „laten wij het maar in stemming brengen", wanneer er iets, wat ook, is, dat wij gezamenlijk moeten beslissen. De mensheid zal een grote stap verder zijn, als het eenmaal zo mag worden dat in zo'n geval de spontane reactie wordt: „laten wij samen overleggen wat het beste is dat in deze gedaan kan worden", met de vooropstelling dat een oplos-

sing moet bereikt worden, waarover wij allen samen het eens kunnen zijn.
Natuurlijk zegt de lezer hier: „ja maar, er zijn toch zovelen die juist niet het goede en het belang van het algemeen willen". Ja, daarom juist is sociocratische ordening ook niet iets, dat als het parlementaire stelsel op een bepaalde dag kan worden ingevoerd, maar is het een kunst die door oefening, ervaring en opvoeding moet worden aangekweekt.
Verschillende gevaren van het parlementarisme zijn al genoemd: Vooreerst de rampzalige splitsing in partijen, die onvermijdelijk moet ontstaan. Iedere partij meent de waarheid het meest te benaderen, en kan dus niet anders dan wensen, dat allen eenmaal die waarheid zullen zien. Daar reeds een meerderheid van stemmen het verkrijgen van de macht betekent, en daar deze macht het propageren van de ideeën van de partij meer mogelijk zal maken, zullen allen die in deze ideeën geloven met volle energie voor hun partij de stemmenmeerderheid willen verkrijgen. Hierdoor ontstaat de tragische situatie, dat elk dezer groepen het gehele volk in de eigen partij verenigd wil zien en met alle kracht hiervoor gaat werken, terwijl het onvermijdelijk is dat hierdoor juist verdeeldheid in het volk wordt veroorzaakt. Wanneer wij werkelijk wensen dat in toenemende mate het gehele volk één wordt, verenigd als één groot gezin, waarvan de leden elkaars belangen met liefde willen behartigen, moeten wij het quantitatieve beginsel, dat is het beginsel van de macht-van-het-getal laten varen en een andere methode van ordening vinden, die de mensen steeds dichter bij elkaar brengt. Deze zal mogelijk worden wanneer zij allerwege vertrouwen zal verkrijgen, anders gezegd: wanneer men geen vrees zal koesteren dat de wezenlijke belangen van de eigen groep er door in gevaar zullen worden gebracht.
Vóór de grote catastrofe van de laatste oorlog hoorden wij steeds meer kritiek uitoefenen op het parlementaire stelsel: In allerlei kringen werden opmerkingen gemaakt over het eindeloze gepraat in de parlementen. Ook ergerden velen zich aan het feit dat de kamerleden van een bepaalde partij zonder meer als lid van hun partij stemden, terwijl zij hun persoonlijke inzicht of gevoel niet meer konden volgen. In de grote volksvergaderingen werden vaak lage methoden toegepast, speculerende op de primitieve instincten van de massa. Parlementsleden spraken dikwijls niet zo zeer omdat zij vervuld waren van het onderwerp van discussie, dan wel

om door de tribune gehoord te worden en om bepaalde uitingen „in de pers te krijgen", waardoor zij bij een volgende verkiezing groter kans zouden hebben opnieuw een meerderheid te bereiken. Wij hebben allen gezien hoe onmogelijk het was in een land als Frankrijk om enige continuïteit van werk ten bate van het algemeen te bewerkstelligen, omdat ieder ogenblik door een verandering van de meerderheid een regeringswijziging noodzakelijk werd. In andere landen, waar dit verschijnsel niet zo opvallend optrad, was vaak een regering ook niet in staat werkelijk te regeren, omdat zij teveel gebonden was door de verschillende partijen. Het feit alleen al, dat er steeds een „oppositie" is, maakt snel en doelmatig optreden veelal onmogelijk.

Velen zeggen dat huns inziens het bestaan van een oppositie juist nuttig en goed is, omdat de kritiek die deze steeds op het regeringsbeleid uitoefent, heilzaam werkt. Ik geloof zeer zeker in de noodzakelijkheid en het nut van kritiek, maar deze moet niet uitgeoefend worden door een oppositie die door zijn aantal een minderheid vormt, maar door àllen die samen de beste oplossing zoeken.

Het feit, dat wij nu al zo lang overal het parlementaire stelsel als vanzelfsprekend hebben aanvaard, zal velen verhinderen te zien, dat een toestand zonder oppositie bestaanbaar is. Volgens mijn ervaring is het niet alleen mogelijk zo te werken maar onmogelijk werkelijk goede resultaten te bereiken, wanneer er steeds een minderheid is die tegenwerkt.

Een laatste punt in verband met het parlementarisme is dat het foutieve van de opzet ervan (nl. de beslissing door het getal) onvermijdelijk aanleiding geeft tot vreemde misbruiken. Niet alleen dat een partij door slinkse middelen stemmen kan „werven", of geldmachten ze met hun geld kunnen kopen, de dictator kan zoals wij weten door zijn macht een „verkiezing" doen houden waarmee door intimidatie een „verbluffende meerderheid" kan worden verkregen, en zelfs kan een groep door stelselmatige propaganda voor grote gezinnen het stemmengetal opdrijven! Al zulke misstanden zullen vanzelf verdwijnen wanneer de principiële grondfout van het ordeningssysteem niet langer zal bestaan.

Thans volge een omschrijving van het sociocratische stelsel. Laten wij ons eerst helder voor de geest halen, wat het eigenlijke probleem is: het gaat erom, dat een groep personen zichzelf dwingt te komen tot een ordening waaraan alle leden moeten gehoorzamen. Er is niet langer een persoon die als dictator bevelen geeft die zonder meer gehoorzaamd moeten worden. Ook is er geen bestuur meer dat door de macht van stemmenmeerderheid gekozen is en dat op grond daarvan macht op de enkeling kan uitoefenen. De groep moet dus zelf tot een besluit, een afspraak, komen, met de vooropstelling dat dan ook iedere enkeling zich aan die afspraak zal houden. Ik heb dit genoemd: „zelftucht van de groep". Zij laat zich vergelijken met de zelftucht van de enkeling die geleerd heeft eisen te stellen aan zichzelf waaraan hij gehoorzaamt.
Er zijn enkele grondregels die moeten worden aanvaard door elke groep, hetzij klein of groot, die op deze wijze wil gaan werken:

1. Getracht moet worden de belangen van elk individu of van elke groep gelijkelijk te behartigen.
2. Waar het belang van de enkeling ingaat tegen dat van het geheel, moet het belang van de enkeling daarbij worden achtergesteld.
3. Op elk terrein moet gezocht worden naar een oplossing waarmee allen zich kunnen verenigen. De consequentie hiervan is dat alleen wanneer overeenstemming wordt bereikt gezamenlijk gehandeld kan worden.
4. Men moet zich houden aan de afspraken die men zelf heeft gemaakt of die zij, aan wie men zijn vertrouwen heeft geschonken, hebben gemaakt, zolang deze van kracht zijn.

Enige toelichtingen op het bovenstaande zijn waarschijnlijk nuttig. Het eerste punt is in zekere zin het belangrijkste:
De wezenlijke zorg van de mens voor zijn medemensen, de levendige belangstelling voor hun werkelijke belangen, is niet anders dan de liefde voor de naaste die in het Evangelie als de grote wet wordt gegeven. Het werd boven reeds gezegd: Daar waar die zorg voor de ander, die warme belangstelling voor anderer belangen, die liefde bestaat, zal een geest ontstaan waarin werkelijke harmonie mogelijk is. Als die geest er niet is, is sociocratische ordening niet mogelijk. Waar deze geest wel ontstaat, leert de praktijk

dat mensenkinderen van de meest uiteenlopende overtuigingen en opvattingen, karakters, milieus, leeftijden, in staat zijn samen te werken en samen oplossingen te vinden voor de problemen van hun gemeenschappelijke leven en werken. Het is gebleken, dat zelfs in zeer moeilijke gevallen, waar het onmogelijk leek tot een oplossing te komen, deze toch ten slotte bereikbaar was. Wel leert de ervaring dat er wel eens een fout gemaakt kan worden, maar bij een normale ontwikkeling van het maatschappelijke leven, en vooral na meerdere training in deze kunst van samenwerken, zal de werkwijze meer en meer volkomen kunnen worden toegepast.
Als eenmaal aan de eerste voorwaarde is voldaan, zal het achterstellen van het belang van de enkeling bij het belang van het geheel niet iets zijn dat behoeft te worden opgelegd, maar zal dit als vanzelfsprekend door de enkeling worden aanvaard, ja gewenst.
Het derde punt leidt tot twee ernstige gevolgen. Vooreerst, dat een groep die in een bepaald geval niet met algemeen goedvinden tot een plan van actie besluiten kan „gedoemd is tot inactiviteit", dus veroordeeld is niets te doen. Op zich zelf is dit niets nieuws: ook bij de parlementaire democratie kan maar al te vaak niets gedaan worden doordat de „stemmen staken", of een meerderheid zo zwak is dat zij niets kan uitrichten. Bij de sociocratische werkwijze zal een dergelijke toestand echter elk van de leden van de groep aansporen tot een intens zoeken van een uitweg, wellicht van een derde mogelijkheid waarover wel allen het eens kunnen zijn. Terwijl bij de parlementaire democratie in zo'n geval de verschillen der partijen eerst recht scherp worden geaccentueerd en de scheidingen heviger worden dan ooit, zal juist dan bij sociocratische ordening een gezamenlijk zoeken kunnen ontstaan, dat de gehele groep zich meer dan ooit als één doet gevoelen. Wel te verstaan, als men weet dat men inderdaad eenstemmigheid moet bereiken.
Iets moet echter wel hieraan worden toegevoegd: Als men geen overeenstemming kan bereiken tot een gezamenlijk handelen, zal dit veelal betekenen dat de bestaande toestand voorlopig bestendigd wordt. Het lijkt alsof dit moet betekenen dat op deze wijze conservatisme en reactie zich gemakkelijk kunnen handhaven en dat werkelijke vooruitgang onmogelijk moet worden. De praktijk heeft mij echter geleerd dat het tegendeel waar is. Het wederzijds

vertrouwen waarvan het sociocratische stelsel stilzwijgend uitgaat leidt onvermijdelijk tot vooruitgang en deze is aanmerkelijk groter wanneer men allen samen datgene doet waarover men het eens kan worden, dan wanneer een deel van de gemeenschap meer wil bereiken, maar door een oppositie voortdurend wordt bestreden en tegengewerkt. In zo'n geval wordt namelijk een groot deel van de energie van beide partijen verbruikt voor het neutraliseren van elkaars activiteit.
Voorts: Wanneer het er om gaat dat de groep vertegenwoordigd moet worden in een college, bestaande uit afgevaardigden van een aantal overeenkomstige groepen, kan alleen een vertegenwoordiger gezonden worden wanneer allen hun vertrouwen in hem of haar kunnen stellen. Blijkt dit onmogelijk, dan wordt de groep in het hogere college niet vertegenwoordigd, en zullen de belangen van deze groep voorlopig door de vertegenwoordigers van andere groepen moeten worden behartigd. Deze behartiging zal, gegeven de eerste grondregel, wel volkomen welwillend kunnen zijn, maar toch is het voor zo'n groep natuurlijk wenselijk, een eigen vertegenwoordiger te hebben. Ook hier is de derde grondregel een sterke prikkel om te geraken tot overeenstemming. De praktijk leert overigens, dat wanneer afvaardiging niets te maken heeft met macht, maar alleen uiting is van vertrouwen, het vinden van de geschikte persoon geen aanleiding geeft tot onaangename gevoelens, en meestal met een zekere gemakkelijkheid geschiedt.
De vierde grondstelling wil zeggen dat als overeenstemming wordt bereikt, een afspraak van kracht en bindend is voor allen die hem hebben gemaakt, maar ook in het geval van een college van hoger orde voor hen die degenen die de groep vormen direct of indirect als vertrouwenspersonen hebben afgevaardigd. Er schuilt een gevaar in het feit dat ieder zich ook moet houden aan afspraken die in zo'n hoger college door vertrouwenspersonen zijn gemaakt, aan wier keuze hij slechts indirect heeft kunnen meewerken. Dit gevaar is zonder twijfel eigen aan alle „getrapte verkiezingen", maar in het bizonder is het aanwezig in het parlementaire stelsel. Men bepleit dan ook steeds het direct verkiezen door iedere „man in the street" van de centrale met grootste macht beklede leiders. Daartegenover staat echter het feit, dat zulk verkiezen bij de meesten op zeer oppervlakkige grondslagen rust, terwijl, zoals boven werd aangewezen, licht allerlei factoren gaan meespreken. Aan de andere kant ontstaat een wezenlijk andere toestand wan-

neer, – zoals bij de sociocratie het geval is – alleen afspraken gemaakt worden waarover allen het eens zijn.
De ervaring heeft geleerd, dat een groep die op deze wijze werken wil, een bepaalde grootte moet hebben. Een te kleine groep brengt licht subjectieve questies te veel naar voren. De groep moet uit een voldoende aantal personen bestaan, wil het persoonlijk element terugtreden in vergelijking tot de objectieve eisen van de problemen die de groep bezig houden. Wanneer de groep te groot is, wordt deze te moeilijk hanteerbaar: het wordt lastig de nodige rust te verkrijgen; er zijn te velen die over een onderwerp gedachten willen uiten; in het kort, het geheel wordt zwaar en onhandelbaar. Bij besprekingen over grotere richtlijnen en algemene principiële onderwerpen is een groep van ongeveer 40 personen gebleken het meest praktisch te zijn. Waar het gaat om het uitwerken van de afspraken van zo'n lichaam, is iets als een dagelijks bestuur of een commissie nodig en daar zal een groep van 3 tot 5, hoogstens 7 personen het best en het snelst kunnen werken. Het werk van zo'n dagelijks bestuur of zo'n commissie is feitelijk niets nieuws. Wanneer wij de ontelbare commissies en besturen die steeds aan het werk zijn, eens konden bestuderen, zouden wij ongetwijfeld merken, dat in die welke het beste werk doen, vrijwel niet gestemd wordt. Zij werken al op een basis van overeenstemming. Wanneer in dergelijke kleine colleges gestemd moet worden, is het meestal een bewijs dat de sfeer niet goed is. Merkwaardig is in dit verband, dat reeds nu in vele belangrijke colleges het bereiken van overeenstemming niet alleen usance is geworden, maar zonder meer geëist wordt. Interessante voorbeelden hiervan zijn nu en dan tot onze kennis gebracht. Het is in dit verband merkwaardig dat in het pact van de Volkenbond de eis van overeenstemming werd gesteld. Dit moest echter tot mislukking leiden, daar sociocratische ordening slechts geleidelijk en „van onder-op" kan worden verkregen en niet van bovenaf kan worden opgelegd.
Uitermate belangrijk bij het uitvoeren van de sociocratische ordening door middel van een Bespreking van gemiddeld ongeveer 40 personen is natuurlijk de leiding. Het is inderdaad waar, dat van de leider van zo'n Bespreking zeer veel afhangt. Ja zelfs blijkt het dikwijls, dat zolang er niemand is die een Bespreking goed kan leiden, deze niet alleen weinig nuttig werk kan verrichten, maar ook niet gemakkelijk tot duidelijk omschreven overeenstemming kan komen. Het gaat hier werkelijk om een zekere techniek,

die kan en dan ook moet worden aangeleerd, wil het mogelijk zijn dat goede resultaten worden bereikt. Dit is een van de belangrijkste onderdelen van de opvoeding tot sociocratie waarover later meer gezegd zal worden.
Voor degenen die nooit dergelijke samenkomsten hebben bijgewoond, moet nu worden beschreven hoe zo'n Bespreking wordt gehouden. De Quakers houden al hun zakelijke vergaderingen feitelijk op sociocratische wijze. Wel zouden zij dit zelf wellicht niet dadelijk toegeven, daar bij hen de basis van hun samenzijn uitgesproken theocratisch is: zij zoeken de leiding van de „Heilige Geest" en zoeken welbewust „Gods wil" te volbrengen. Ik zelf heb als lid van het „Religieuze Genootschap der Vrienden" („Religious Society of Friends") en als zendeling van het Quaker Zendingsgenootschap („Friends' Foreign Mission Association") talloze zulke zakelijke vergaderingen („business meetings") bijgewoond; ze niet alleen bijgewoond maar er met mijn gehele hart in meegewerkt. Het waren niet altijd bijeenkomsten van circa 40 personen: het aantal varieerde van veel minder tot soms veel meer. Ik heb in de jaren van de eerste wereldoorlog meerdere malen de grote „Jaarvergadering" („Yearly Meeting") in Londen meegemaakt, waar soms wel duizend leden van het genootschap aanwezig waren. Het is wel zeer merkwaardig, dat deze vergaderingen in goede orde en op een hoog geestelijk plan gehouden konden worden in de veelbewogen dagen van de oorlog. Want als wij weten, dat de Quakers van oudsher geweigerd hebben als Christenen wapens te dragen, en als wij dan bedenken dat een aanmerkelijk aantal van de „Vrienden" dit standpunt gaandeweg verlaten heeft, kunnen wij begrijpen dat dit tere punt in de dagen van de wereldoorlog de gemoederen zeer hevig bewoog. Dat het toch mogelijk was de grote Jaarvergadering te houden was niet alleen het gevolg van de grote tact van de leider van de bijeenkomst, maar allereerst van het feit dat de Quakers door een ervaring van vele generaties de grote waarde hebben leren beseffen van hun wijze van werken, dat zij zich daarom allen dwingen, niettegenstaande de dikwijls schrijnende verschillen, toch samen te blijven, het geheel van hun gemeenschap te bewaren. Ik besef ten volle, hoeveel ik geleerd heb gedurende die jaren die ik als Quaker heb meegeleefd en meegewerkt. Dit merkwaardige genootschap bezit in zijn organisatorische opzet en werkwijze iets wat van grote waarde zal worden

voor de mensengemeenschap in het algemeen. Als de door de Quakers toegepaste methode eenmaal onder mensen van allerlei geloof en overtuiging over de gehele wereld zal worden toegepast, zal dit nooit mogelijk zijn met een Christelijk-godsdienstige overtuiging als vereiste basis: Zolang er Mohammedanen, Buddhisten, Hindoes en aanhangers van andere godsdiensten bestaan, zou een dergelijke grondslag niet aanvaardbaar zijn. Ik zelf heb al vele jaren datgene gezocht, dat alle mensen verenigen kan, onverschillig hoe zij hun geloofsovertuiging uitdrukken en tot welke godsdienstige groep zij behoren. De feitelijke basis van het Quakerisme is universeel, maar het Religieuze Genootschap der Vrienden is specifiek christelijk en bezit tevens een exclusief lidmaatschap. Om deze redenen heb ik mij al vele jaren geleden teruggetrokken uit de gesloten en voor mij te enge kring van dit genootschap. De grote vraag is of er een universele basis is voor diep en echt gemeenschapsleven tussen mensen van allerlei soort en overtuiging. Ik geloof dat die er inderdaad is, en ik heb het ervaren dat daar waar mensen samenkomen met de vooropgezette begeerte in elk hunner, het belang-van-de-ander evenzeer als het eigen belang te willen dienen, een zeer heilige geest onder hen gaat wonen. Wanneer iemand in een Bespreking spontaan, gedreven door het gevoel dat als vanzelf in hem opwelt, het opneemt voor het belang van een ànder, vooral wanneer dit betekent dat dit voor hemzelf moeilijkheden met zich meebrengt, maakt dit vaak een diepe indruk. Het is alsof ieder op zo'n ogenblik even stil wordt en voelt dat hij hier staat tegenover het hoge. Dit is een taal die in alle werelddelen, bij alle rassen en volken verstaan wordt, iets dat ons allen verbindt. Wij kunnen bij normale mensen overal rekenen op de beschreven spontane reactie. Daarom moet de werkwijze van gemeenschapsordening die op deze grondslag rust eenmaal kunnen slagen.

Om dan nu terug te komen op de wijze van vergaderen van de Quakers: de groep verenigt zich in stilte. Vooraan zit aan een tafel de „clerk", d.i. de leider van de Vergadering. Naast hem zit de „assistent-clerk" die optekent wat wordt afgesproken. De eerste stelt de onderwerpen aan de orde, waarna alle aanwezigen, mannen, vrouwen, jongeren, ouderen, over het onderwerp in bespreking het woord mogen voeren. Zij vragen niet zoals aan een „voorzitter" het woord, maar staan eenvoudig op en zeggen rustig wat zij gevoelen te moeten zeggen. Een eigenlijke discussie wordt

niet gevoerd, veeleer geeft ieder zijn bijdrage aan de gedachtengang die zich ontwikkelt. De „clerk" luistert stil toe en het is zijn taak, wanneer hij acht dat het ogenblik daarvoor gekomen is, een concept voor te stellen voor een „minuut", waarvan hij verwacht dat deze het gevoelen van de vergadering zal weergeven, zoals hij dat uit hetgeen gezegd is heeft leren kennen. Het is natuurlijk een zware taak, en het eist veel ervaring en ook tact om tegelijk dit gevoelen van de vergadering („the sense of the meeting") aan te voelen en een formulering te concipiëren die in staat zal zijn allen te voldoen.

Bij het opstellen van de concept-minuut zal de „clerk" vaak worden bijgestaan door zijn assistent die liefst ook zo veel mogelijk ervaring moet bezitten. Ook kan het voorkomen dat de leider en zijn helper een poos van stilte nodig achten. Dan zwijgt de gehele vergadering enige tijd en vaak komt dan uit de stilte een nieuwe gedachte naar voren, hetzij bij een van de leden van de vergadering of van de leiding, zodat de verzoenende en voor allen aannemelijke oplossing gevonden wordt. De minuten worden in de volgende samenkomst van de betreffende zakenvergadering nog eens voorgelezen. In vele gevallen zullen de aangenomen minuten tussen de twee samenkomsten vermenigvuldigd en rondgezonden worden, zodat ieder volkomen op de hoogte is van wat besloten is.

Het zal Nederlandse lezers waarschijnlijk ongeloofwaardig schijnen dat op deze wijze een vergadering van 1000 mensen gehouden kan worden. Als ik terugdenk aan die gedenkwaardige Jaarvergadering in Londen, toen het ging om de houding van de Quaker ten opzichte van de oorlog, moet ik toegeven dat het toen bijna niet meer ging. De vergadering was ook veel te groot, volgens mijn overtuiging, om goed op deze wijze te kunnen werken: bovendien was het oorlogstijd, met al de onvermijdelijke zenuwspanning daaraan verbonden; en vooral: het ging om de grondslagen van het geliefde genootschap. Het was dan ook geen wonder, dat bij zo'n gelegenheid een stem gehoord werd die als laatste redmiddel aanbeval om tot stemmen over te gaan. Maar toch werd het niet gedaan, en werd zonder dit voor de hand liggende middel een oplossing bereikt, die allen terugbracht op een hoog plan en niettegenstaande de grote verschillen van overtuiging een wezenlijk gevoel van eenheid herstelde. Zo iets kunnen wij Hollanders ons nauwelijks indenken, maar ik geloof dat als wij ons eenmaal zullen zetten tot het aanleren van deze wijze van samenwerken, begin-

nende met zeer eenvoudige opgaven, en gaandeweg de moeilijkere aanpakkende, ook wij deze kunst zullen kunnen leren, en ook wij een traditie zullen kunnen verkrijgen, die het hanteren van steeds moeilijker problemen zal mogelijk maken; en dit op een basis van niet anders dan echte menselijkheid, zoals ik die heb trachten te omschrijven.

Toen ik in 1926 begon met het werk in Bilthoven dat zich heeft ontwikkeld tot de Werkplaats Kindergemeenschap, had ik maar een zeer klein groepje kinderen en dit waren nog eigen kinderen. Het was pas na anderhalf jaar, toen het groepje was aangegroeid door de toevoeging van enige andere jongens en meisjes, dat ik voor het eerst voorstelde, dat wij samen zouden bespreken hoe wij ons gemeenschapsleven zouden regelen. Ik herinner mij levendig, hoe groot de tegenstand was bij de kinderen en hoe zij mij telkens weer vroegen of ik maar alles voor hen wilde beslissen. Ik zei dan gekscherend: „Dat zouden jullie wel willen! Dat zouden jullie wel gemakkelijk vinden; maar jullie moeten zelf denken en zelf mee beslissen, wat het beste is!" Er is een zekere gemakzucht in ons mensen, die liever de beslissingen en daarmee ook de verantwoordelijkheid aan een ander overlaat, zelfs wanneer hiermee het gevaar ontstaat, dat wij zullen worden gedwongen en dat wij onze vrijheid zullen verliezen. Doordat ik heb volgehouden, is na een poos het idee van een Bespreking aanvaard. Later stelde ik voor, dat een van de kinderen mij zou helpen bij het leiden van de Bespreking en thans is dit instituut, nu geleid door twee kinderen, een vanzelfsprekende instelling geworden, die wij niet meer zouden willen missen. Uit dit voorbeeld zien wij, hoe het nodig is om een dergelijke werkwijze met zorg en volharding aan te kweken. Vanzelf zal zij niet ontstaan. Wij moeten het willen. Dit zal alleen het geval zijn, als het inzicht er is, dat het nodig is op deze wijze een ordening te verkrijgen.

Alles komt dus neer op dit inzicht: de overtuiging dat op deze wijze gewerkt moet worden, en tevens dat het mogelijk is aldus een goed resultaat te bereiken. Toen ik met het houden van deze „Besprekingen", samen met de kinderen begon, was ik er mij van bewust dat ik de overgang had gemaakt van de Quaker Business Meeting naar de Bespreking op universeel menselijke grondslag, en zag ik tevens het grote perspectief van het probleem der mensenordening in de verte. Ik was ook benieuwd om te zien, of de kunst van samenleven, opgevat als het gehoorzamen aan de

door ons zelf gemaakte afspraken (dus de „zelftucht van de groep") eenvoudig genoeg zou blijken om zelfs door kinderen te worden aangeleerd. Mijn ervaring van nu ongeveer 18 jaar heeft mij geleerd dat dit zonder twijfel het geval is. Ik weet dat velen zullen menen dat in die „Besprekingen" die ik met de kinderen hield, tenslotte toch altijd gebeurde wat ik wilde: dat mijn suggestieve invloed en mijn geestelijk overwicht door meerdere levenservaring vanzelf de beslissingen zouden brengen die ik goed zou vinden. Zonder twijfel moet een volwassene zich steeds geweld aandoen, zich op de achtergrond te houden; en vaak zullen in onze Kindergemeenschap leerkrachten, vooral in het begin, de Besprekingen te veel beïnvloeden. Als de volwassene werkelijk tracht zich op de achtergrond te houden, zal het blijken dat dikwijls merkwaardige originaliteit uit de kinderen naar voren komt, en dat zij vaak tot oplossingen komen, waar wij ouderen niet licht aan zouden hebben gedacht. Ik kan mij vele gevallen herinneren waarin ik zelf graag gewild zou hebben dat een bepaalde beslissing werd genomen, en waarbij een enkel kind zich daar met volle overtuiging tegen verklaarde; gevallen waar ik dan mijn plan liet varen, en naderhand zag dat het kind juist had gezien, en ik mij had vergist. Ja, kinderen zijn zeer goed in staat deze werkwijze toe te passen, wanneer zij er enigszins in zijn opgeleid. Dit feit is van groot belang, wanneer wij de toepassing van het sociocratische stelsel door volwassenen van allerlei soort overwegen. Wanneer daar „de wijzen en de machtigen" leren stil te zijn en te luisteren ook naar de eenvoudigen, zullen zij ervaren dat dikwijls de waarheid „aan de kinderkens wordt geopenbaard". Ook zal het blijken dat vaak als allen een poos zwijgen, een verzoenende oplossing uit de stilte wordt geboren.

Nadat de kinderen en ik vele jaren een geregelde wekelijkse Bespreking hadden gehouden, waarin de gemeenschappelijke problemen van de regeling van het gemeenschapsleven onzer school werden besproken en opgelost, gevoelde ik dat nog iets anders nodig zou zijn, wilde dit systeem ook van toepassing zijn in de grote-mensen-maatschappij. Wanneer het niet langer gaat om een groep van een paar honderd personen, zoals bij ons, maar om duizenden, ja miljoenen; wanneer ook daar eenmaal op deze wijze het gemeenschapsleven moet worden geordend, zal het beginsel van vertegenwoordiging of afvaardiging aanvaard moeten worden: er zal zich een „Bespreking van hoger orde"

moeten vormen, bestaande uit afgevaardigden van liefst ongeveer een veertigtal Besprekingen, welk college over een zoveel groter gebied de nodige regelingen zal treffen. Op dezelfde wijze zal dit college zijn afgevaardigden of vertegenwoordigers moeten sturen naar een lichaam dat een nog groter gebied bestrijkt en zo vervolgens. Nadat ik gezien had dat de ervaring mijn vermoeden had bevestigd, dat door middel van een Bespreking een groep op geheel bevredigende wijze kan worden geordend, was ik nu zeer verlangend te zien, of ook een „Afgevaardigdenbespreking" aldus mogelijk zou zijn. Wel hebben ook de Quakers dit instituut, maar zij hebben hun exclusief lidmaatschap en hun uitgesproken Christelijke basis, en het zou nog moeten blijken of zonder deze beide ook het instituut van afvaardiging zou kunnen worden toegepast. Op een goede dag, toen het aantal kinderen te groot was geworden voor het geregeld houden van een „Algemene Bespreking" waarbij allen tegenwoordig waren, stelde ik hun voor een Afgevaardigdenbespreking in te stellen. Eerst voelden de kinderen hiervoor niet veel: kinderen zijn conservatief! Maar zoals het meer gaat, na een half jaar kwam hetzelfde plan uit hen zelf voort, en sedertdien hebben wij ook dit instituut als middel om nu en dan te worden toegepast, wanneer het gaat om beslissingen die het geheel van de gemeenschap betreffen. De overige zaken worden in de Groepsbesprekingen voor de verschillende leeftijdsgroepen afgedaan. Bij het instellen van deze Afgevaardigdenbespreking werd besloten dat deze door de niet-afgevaardigde kinderen en ouderen als toehoorders kon worden bijgewoond. Tevens werd besloten dat bij uitzondering aan een toehoorder kan worden toegestaan een mededeling aan de vergadering te doen, echter alleen wanneer de vergadering zelf hiermee instemt.
Het spreekt vanzelf dat Besprekingen als zij eenmaal worden ingesteld als middel tot ordening van het algemene gemeenschapsleven een ander karakter zullen hebben dan de Besprekingen in onze Kindergemeenschap. Want het zal daar gaan om ordening van de grote mensenmaatschappij met zijn problemen, en het zullen volwassenen zijn die de Besprekingen vormen. Als deze eens iets zullen betekenen zullen zij het gemeenschapsleven werkelijk moeten ordenen, en dit zal met een zekere strengheid en durf en tevens in volkomen eerlijkheid en rechtvaardigheid moeten geschieden.

De vraag is nu, hoe zou de sociocratische werkwijze kunnen worden toegepast bij de regeling van het gemeenschapsleven in ons land. Er moet allereerst komen een *„Buurtbespreking"*, bestaande uit een veertigtal gezinsvertegenwoordigers. Alleenstaande personen moeten zelf kunnen komen, terwijl ieder gezin door één persoon, allicht vader of moeder, vertegenwoordigd is. Deze Buurtbespreking verenigt de mensen die vlak bij elkaar in de buurt leven, en die dus het gemakkelijkst kunnen samenkomen om de belangen van de buurt te bespreken. In de steden is het gebruikelijk dat men zijn buren in het geheel niet kent. Het zal een voordeel zijn, als wij door een Buurtbespreking er toe gedwongen worden ons te interesseren voor de mensen die vlak bij ons wonen. Op het platteland wonen de „buren" dikwijls tamelijk ver af, maar meestal is er tussen hen reeds nu veel meer verband dan in de steden. Zo'n Buurtbespreking zal dan bijvoorbeeld een 150-tal personen, inclusief kinderen, kunnen bestrijken. Elke Buurtbespreking die er in slaagt met algemeen goedvinden een vertegenwoordiger af te vaardigen zal dat kunnen doen naar een *„Wijkbespreking"*, die dan dus gemiddeld een 6000-tal personen zal omvatten. In het algemeen zal men kunnen zeggen, hoe groter het gebied is waarover een Bespreking regelend optreedt, des te minder vaak zal de Bespreking samenkomen: buren zouden als het nodig was van de ene dag op de andere contact met elkaar kunnen hebben. Wijkregelaars zouden om de andere week of één maal per maand kunnen samenkomen. De vertegenwoordigers van circa 40 wijken vormen een *„Districtsbespreking"* die regelend optreedt over gemiddeld een 240.000 personen. Amsterdam zou dan b.v. een viertal Districtsbesprekingen, Utrecht met zijn omliggende dorpen er één kunnen vormen enz. In ongeveer 40 Districten zal het geheel van onze 9 miljoen inwoners kunnen omvat worden. In de *„Landsbespreking"* worden dan dus de belangen van alle 40 districten naar voren gebracht door de districtregelaars, aangenomen dat elk van de districten er in slaagt een persoon te vinden die volledig het vertrouwen van allen bezit. Wij moeten even wennen aan deze gedachte dat een afgevaardigde wezenlijk vertrouwde is van de gehele groep. Wij zijn zo gewend te denken aan een afgevaardigde die door een meerderheid ter vertegenwoordiging is benoemd, terwijl een minderheid geen vertrouwen in hem of haar stelt. Het is een wezenlijke voorwaarde voor de sociocratische werkwijze, dat vertrouwenslieden ook het

volle vertrouwen van allen bezitten. Hebben zij dit, dan is daardoor vlot en efficiënt werken mogelijk.
Hoe grote behoefte er bestaat aan zulke algemeen-vertrouwde plaatselijke leiders hebben wij vaak kunnen opmerken. Wanneer wij hoorden van corruptie, en van misstanden op allerlei terrein, vroegen wij ons af, hoe zou het zijn als er vertrouwenslieden waren, waaraan wij al zulke zaken konden voorleggen, als er leiders waren die een algemeen prestige bezaten en die zelfs door allen spontaan gehoorzaamd zouden worden, als een noodtoestand dit zou eisen.
Juist waar de gehele sociocratische ordening berust op vertrouwen, is het in het geheel geen bezwaar als naast de zo even genoemde vertegenwoordiging met zijn buurt-, wijk-, districts- en landsbestuur die wij de *„geografische vertegenwoordiging"* noemen, een tweede stelsel van vertegenwoordiging wordt opgezet, nl. de *„functionele vertegenwoordiging"*. Wij zullen het woord corporatie maar niet gebruiken, daar dit een te onaangename klank voor ons heeft gekregen door zijn associatie met al het vreselijke van de laatste jaren; maar de gedachte van functionele vertegenwoordiging op zichzelf is dunkt mij zeer redelijk en voor-de-hand-liggend. Trouwens deze gedachte is niet van het nationaal-socialisme afkomstig, maar werd al veel eerder in geheel andere kringen gepropageerd. Ook de verschillende industrieën en beroepen moeten door een stelselmatige vertegenwoordiging afgevaardigden sturen naar primaire, secondaire, waar nodig tertiaire Besprekingen en de vertrouwenslieden van deze verschillende kringen van werkers op allerlei terrein moeten steeds beschikbaar zijn om hun vakkundige adviezen aan de Regering te geven, naast de adviezen van de afgevaardigden zo even genoemd. Ik noemde daar het woord „Regering". Het ligt niet in mijn bedoeling, te trachten een plan voor te stellen volgens hetwelk deze eenmaal langs sociocratische weg zou kunnen worden gevormd. Ik zie het nl. zo, dat wij moeten uitgaan van de werkelijke toestand zoals die thans is. Er is een regering die de macht in handen heeft en die deze macht uitoefent, om van boven af zo goed mogelijk orde te verkrijgen en te bewaren. Deze regeling van boven af is er dus het eerst. Zij is er altijd het eerst. Steeds heeft iemand of heeft een groep personen de macht in handen, en het is alleen, als die centrale macht het wil, dat „van onderop" een democratisch

instituut wordt ingesteld, op de wijze waarop, en tot op de hoogte waartoe, de centrale macht die wijziging nodig oordeelt of toelaat. Zoals ik reeds in het korte geschriftje zei, mogen wij m.i. dankbaar zijn dat de regering, die thans de macht bezit, de uitgesproken wens heeft, weer te komen tot een wezenlijke democratie in die zin, dat de stem des volks weer gehoord zal kunnen worden; dat wij enkelingen dus mede verantwoordelijkheid zullen kunnen dragen in de regeling van het gemeenschapsleven; in het kort dat er weer vrijheid zal ontstaan. Het heeft daarom geen zin nu te gaan verkondigen, hoe een regering zou kunnen of moeten worden gevormd. Wij moeten uitgaan van de toestand die er is, en het enige wat mogelijk zal zijn is, dat met volle instemming van de regering een begin gemaakt wordt met sociocratisch werk geheel „van onderop", dus voorlopig alleen door de vorming van „Buurtbesprekingen". Wij mensen móéten eenvoudig leren, onze gezamenlijke belangen met elkaar te bespreken, en overeenstemming te bereiken na rustig overleg, en dit kan het beste in zulke geheel plaatselijke Besprekingen. Pas wanneer wij allen gezien hebben hoe moeilijk dit is, en na het maken van waarschijnlijk veel fouten in het beoefenen van deze kunst, zullen ook Wijkbesprekingen kunnen worden ingesteld. Als er overal „Buurtregelaars" waren, dat zijn de leiders van „Buurtbesprekingen", zouden hun adviezen reeds bij de gewone inrichting van het gemeentebestuur van waarde blijken. Evenzo zou dit later, als er ook „Wijkregelaars" bestonden, in toenemende mate het geval zijn met hun adviezen.
De sociocratische werkwijze zal zich zelf moeten aanbevelen door de efficiënte wijze waarop zij werkt. Wanneer de Overheid er voldoende vertrouwen in stelt om de uitvoering van Buurtbesprekingen mogelijk te maken, ja te bevorderen, zal het stelsel kunnen tonen wat voor mogelijkheden er in schuilen en zal het vertrouwen er in zowel bij de Overheid als bij de massa kunnen groeien. Ik zou mij kunnen denken dat aan de „vertrouwden" van de Buurtbesprekingen, dus aan de Buurtregelaars, zou worden toegestaan, ja opgedragen, de Gemeenteraadsvergaderingen bij te wonen. Deze mannen en vrouwen zouden uiteraard niet aan stemmingen deel nemen, daar de Sociocratie niet gelooft in stemmen, maar hun zou kunnen worden toegestaan een centrale plaats in te nemen tussen de „linkse" en „rechtse" partijen. Ja zelfs zou het na een tijd wenselijk geacht kunnen worden, hun het eerst om advies te vragen over een onderhavige kwestie, als die in de Buurtbespre-

kingen reeds van te voren was overwogen, omdat immers in zulke besprekingen naar een allen bevredigende oplossing gezocht was. Ook is het denkbaar dat naarmate het vertrouwen in de sociocratie groeit, bepaalde zaken aan de Besprekingen ter uitvoering zouden worden overgedragen, dat hun daarvoor de nodige financiën zouden worden verstrekt. Alleen wanneer gaandeweg het vertrouwen in het nieuwe stelsel allerwege zou groeien, zou de invoering over grotere gebieden mogelijk worden. Alleen die Besprekingen, die er in zouden slagen een vertrouwde aan te wijzen, zouden aldus in de parlementair-democratische colleges kunnen gehoord worden. De andere waar de geest niet goed was, zouden zolang onvertegenwoordigd blijven. Zij zouden zichzelf op deze wijze uitschakelen, en zouden daardoor voorlopig zonder meer hebben te doen wat hun werd voorgeschreven.
Vraagt men of het bijwonen van Besprekingen verplicht zal moeten worden gesteld, dan antwoord ik dat dit niet nodig of wenselijk zou zijn. Men zal vanzelf komen als men weet dat men zich zal hebben te houden aan de afspraken die worden gemaakt. Alleen de onverschilligen zullen wegblijven, en zij kunnen gemist worden!
Vindt men een ontwikkeling in deze zin fantastisch? Laat men dan bedenken, dat de inrichting van de gemeenschapsordening zoals wij die tot nu toe hebben gekend althans tot op zekere hoogte tot een rampzalige catastrofe van de tegenwoordige tijd heeft geleid, zodat wij allicht op een wezenlijk andere basis moeten gaan bouwen wil de toestand ook werkelijk beter worden. Bij het overwegen van de mogelijkheid van een ordening op sociocratische grondslag staat echter één ding vast, en wel dat iets dergelijks geheel ondenkbaar is, wanneer het niet samengaat met en gedragen wordt door een bewuste opvoeding tot sociocratisch werken van jong en oud. Hierover willen wij dan thans nog nadenken.

De school zoals die tot nog toe vrijwel overal bestaat is in het algemeen het instituut dat tot doel heeft onze cultuurwaarden door te geven aan het nieuwe geslacht. De school brengt bepaalde kennis of vaardigheid bij, pompt vaak met meer of minder succes de nodig geachte kennis in, richt veelal de kinderen af naar een model dat als wenselijk wordt aanvaard. Wij laten hier in het midden, hoe het komt dat dit meestal geschiedt. Een feit is het dat pas in de laatste jaren, en dat nog maar in betrekkelijk weinig

scholen, het beginsel van de eigen spontane ontwikkeling van het kind en zijn zelfwerkzaamheid met kracht naar voren is gekomen. Gedeeltelijk om het gestelde doel, nl. het bijbrengen van kennis of van vaardigheid te bereiken, gedeeltelijk omdat men gehoorzaamheid op zichzelf als een deugd beschouwt, wordt deze van de kinderen geëist. Het is normaal dat de kinderen in de scholen naast de vele andere dingen die zij er leren, ook „leren gehoorzamen". Voordat de ontzettingen van de laatste oorlog over ons kwamen, hoorde ik in een congres in Schotland een gepassioneerd betoog van een professor die er op wees hoe nodig het was de kinderen zelf te leren denken en oordelen; om hen aldus te vrijwaren tegen gemakkelijke leuzen, die hen anders maar al te licht zouden kunnen verstrikken in de netten van eén dictatuur. De geschiedenis heeft bewezen, hoe juist gezien zijn waarschuwing was. Zij was alleen veel te laat gekomen: ontelbare kinderen en volwassenen zijn gedwee als kudden meegegaan achter het lokkende gefluit van de rattenvanger die hen ten verderve voerde. Als wij de jeugd werkelijk willen bestand maken tegen zulke gevaren, en haar wezenlijk willen leren te denken en zelf te doen, moeten wij het onderwijs volkomen anders inrichten. De kinderen moeten niet braaf en gedwee in banken zittend gedrild worden door boven hen staande meesters. Zij moeten zich in Kindergemeenschappen vrij kunnen ontwikkelen, geleid door ouderen, die hen als kameraden ter zijde staan. Op allerlei wijzen moet initiatief worden opgewekt. Zij moeten leren van jongs af aan zelf te handelen, zelf te maken wat zij bij het onderwijs nodig hebben en bovenal zelf hun gemeenschapsleven te regelen, zoals dat boven reeds uitvoerig beschreven is. Zij die op dit gebied geen ervaring hebben, hebben er geen voorstelling van, hoe geheel anders de toestand wordt wanneer kinderen en ouderen op deze wijze samen leven en samen werken. Om te beginnen blijkt hoeveel mogelijkheden er in de kinderen verscholen liggen, die bij de gewone inrichting van de school niet tot uiting komen. Op het gebied van kunst bijvoorbeeld komen merkwaardige resultaten naar voren. Zij die de buitengewoon goede uitvoeringen hebben gezien die onze kinderen van de Werkplaats Kindergemeenschap hebben gegeven van de Midzomernachtsdroom, Driekoningenavond en Hamlet van Shakespeare, die gehoord hebben hoe zij werken uitvoerden als de Schöpfung van Haydn, het Requiem van Mozart, de Matthäus-Passion van Bach, zullen versteld hebben

gestaan dat kinderen tot zo iets in staat zijn. Dit bewijst hoeveel er in de kinderen wordt onderdrukt wanneer hun vrije ontplooiing geremd wordt. Iets anders wat blijkt, wanneer kinderen in een Kindergemeenschap worden opgevoed, is dat het mogelijk is orde te krijgen zonder de gebruikelijke methode van straf en beloning. Het is niet juist, de kinderen er aan te wennen dingen te doen of na te laten uit vrees voor het onaangename van een straf of hopende op het prettige van een beloning. Zij moeten leren de dingen te doen omdat zij gedaan moeten worden, omdat zij nuttig, nodig of goed zijn, zonder meer. Onlangs hadden wij een kamp onder werktijd, zoals wij dat geregeld hebben om het andere jaar. Wij verplaatsen dan het gehele schoolleven naar buiten, zodat de kinderen kunnen genieten van veel beweging, zwemmen, wandelen enz. in de vrije natuur. Wij waren bijeen met circa 150 personen: kleuters, leerlingen van lager en middelbaar onderwijs en volwassenen, gedurende 14 dagen, en het weer was vrijwel aanhoudend slecht, voortdurend regen, wind en koude. Desniettegenstaande was de stemming voortdurend prettig, opgewekt en rustig, werd er de gehele tijd geen wanklank gehoord en behoefde er in het geheel niet „geknord" te worden. Zo iets geeft toch te denken. Dit te meer wanneer men het vergelijkt met andere groepen kinderen, onder het bij uitstek strenge regiem, dat wij gelukkig nu weer zijn kwijtgeraakt, waar het ontstellend was hoe zeer de kinderen uit de band sprongen, wanneer zij ook maar even aan zichzelf waren overgelaten. Mijn ervaring is dan ook dat wanneer de omstandigheden zijn zoals zij behoren te wezen, met een minimum van dwingende regeling kan worden volstaan om een goed Gemeenschapsleven mogelijk te maken, ja dat hoe minder deze dwang is, des te beter het leven van de Gemeenschap en van de individuen tot ontwikkeling kan komen.

Het is duidelijk dat zeer velen van degenen die thans de leiding van opvoeding en onderwijs in handen hebben, mijn inzichten niet delen. Zonder ervaring verwerpen zij vaak een werkwijze als die welke wij toepassen. Opvoeding tot sociocratie zal dan ook alleen mogelijk worden, wanneer de mannen en vrouwen zullen opstaan die door hun persoonlijkheid en inzicht en ook door hun opleiding in staat zijn op deze wijze te werken. Het spreekt vanzelf dat zulke opleiding het beste in kindergemeenschappen kan plaats hebben.

Tot slot moeten wij nog even terug komen op het systeem van vertegenwoordiging door afgevaardigden. Wij bleven nl. staan bij het bestuur van ons land. Het grote probleem van de gemeenschapsordening zal echter nooit kunnen worden opgelost op een nationale basis. Wel kan een landsbestuur, voorgelicht door de geografische en de functionele vertegenwoordiging er in slagen een goede regeling te scheppen en te onderhouden, zodat orde en rust, welvaart en geluk, mogelijk worden. Het ligt echter voor de hand dat er vele problemen zijn die niet binnen de nationale grenzen kunnen worden opgelost. Ieder land is, zoals wij weten, afhankelijk van de grondstoffen en producten die door andere landen geleverd moeten worden, en zo is het onvermijdelijk dat het systeem van afvaardiging en vertegenwoordiging moet worden uitgebreid over het gehele continent. Een „*Continentsbespreking*" moet de zaken van het gehele werelddeel regelen. De tegenwoordige techniek op het gebied van communicatie, transport en organisatie maakt iets dergelijks ongetwijfeld mogelijk. Ten slotte moet evenzo een „*Wereldbespreking*" de vertegenwoordigers der continenten verenigen, om aldus eenmaal te komen tot een redelijke verdeling van de voor de gehele mensheid beschikbare grondstoffen en produkten. Zolang alles door vrees en wantrouwen wordt beheerst, is dit grote wereldprobleem vanzelfsprekend onoplosbaar. Als eenmaal, en in de mate waarop, het vertrouwen toeneemt en de vrees verdwijnt, wordt het probleem echter teruggebracht tot zo eenvoudige verhoudingen, dat een kind het zou kunnen oplossen. Alles hangt af van de geest die zich baan breekt onder de mensen. Moge het zijn, dat na de vele eeuwen van vrees, achterdocht en haat, steeds meer een geest van verzoening en wederzijds vertrouwen zich verbreiden zal. Ik geloof dat de bewuste beoefening van de kunst van sociocratische ordening en de opvoeding daartoe, de zekerste wegen voor de mensheid zijn om dichter bij een redelijke regeling van de wereldproblemen te komen.

NASCHRIFT.

Voor degenen die zich ervoor interesseren wil ik aan het bovenstaande toevoegen een korte samenvatting van het gedachtensysteem dat voor mij aan de sociocratie ten grondslag ligt. Dit zal tevens een voorlopig antwoord geven op vragen die zullen zijn opgekomen bij hen die overtuigd zijn dat op de basis van het kapitalistische stelsel een werkelijk gelukkige ordening van de mensengemeenschap onmogelijk is.
Zowel de behandeling van het meer filosofische als van het economische probleem zou een aparte verhandeling eisen, maar toch wil ik trachten enkele grote lijnen reeds hier uit te stippelen.
Ik denk mij het Al als een samenstel van enkelheden waaruit het is opgebouwd en bestaat En ik meen twee kosmische processen te onderkennen die zich overal en steeds tonen: ten eerste wat ik noem „de Convergentie", dat is de invloed die door het geheel op de delen wordt uitgeoefend als stralen die van overal her op een punt convergeren; ten tweede wat ik aanduid met de „Divergentie", dat is de invloed die van uit elke individualiteit in alle richtingen uitstraalt, divergeert. De werkelijkheid zie ik als de ontmoeting van de twee genoemde kosmische processen. Wij zelf zijn in beide processen opgenomen. In ons leven komen zij samen. Alles wat bestaat kan worden gezien als iets waarop zich invloeden convergeren, maar evenzeer als iets van waaruit invloeden divergeren. Elk gebeuren kan evenzo worden beschouwd als het produkt van de omringende omstandigheden die er op gericht zijn, maar ook als het resultaat van een ontwikkeling van binnen uit.
Ik zie in de mensen twee hoofdtypen, die ik met dezelfde termen aanduid; ik noem „convergent" de mens die als vanzelf geneigd is in te grijpen, desnoods te dwingen, om ter wille van de gemeenschap de enkeling waar nodig te beteugelen. „Divergent" noem ik de mens die in een analoog geval van nature geneigd is zich te verplaatsen in de gedachtengang van de zich uitende enkeling. Wel zie ik dat er veel mensen zijn die beide aspecten in zich dragen. Ook weet ik dat er synthetische persoonlijkheden zijn die een sterk eenzijdige aanleg, hetzij in convergente of in divergente zin, bewust hebben aangevuld door het aankweken van datgene wat hun van nature ontbrak; maar toch zie ik duidelijk het beschreven contrast van de twee tegengesteld gerichte typen.

Voor mij is het nu al vele jaren zeer verhelderend geweest, op te merken, hoe op allerlei terrein ditzelfde contrast openbaar wordt. En dikwijls zie ik het dan als een noodlottige onvermijdelijkheid, wanneer twee personen of partijen elkaar bestrijden doordat zij deel zijn van de tegengestelde kosmische stromingen.
Vaak zie ik dan, dat zij hetzelfde doel nastreven, hetzelfde ideaal trachten te benaderen, maar de een tracht het te bereiken van binnen uit door organische ontwikkeling; de ander door de dwingende macht van op de enkeling gerichte omstandigheden.
Ik zelf heb vele jaren op uiterst eenzijdige wijze mijn aangeboren divergente aanleg gevolgd, en getracht door een meer en meer consequent doorvoeren van het divergente beginsel, dus door individuele ontplooiing, heen te breken door het grote probleem dat ik overal om mij ontwaarde. Juist door die jaren van groeiend isolement en steeds toenemende steriliteit kwam ik tot het besef, dat levenskunst is het zoeken van de synthese van de elkaar tegenstrevende kosmische stromingen in ons, of anders gezegd: het trachten een evenwicht te bereiken tussen de elkaar tegenwerkende krachten. Dit bracht mij er toe, nu al vele jaren geleden, mijn levenshouding geheel te herzien en werkwijzen te zoeken die met mijn boven-aangeduid inzicht in overeenstemming zouden zijn. Zo geloof ik dat het voor ieder eenzijdige divergent of convergent plicht is zijn eigen eenzijdigheid bewust te supplementeren. Thans ervaar ik het als een ontzettende tragiek dat er nog maar zo weinigen zijn, die dit inzicht delen en zoeken naar praktische werkwijzen waarin beide mensentypen kunnen samenwerken en elkaar in vertrouwen kunnen ontmoeten.
Voor mij is het volkomen klaar geworden, dat juist nu in de kritieke periode van de wereldgeschiedenis die wij beleven enorme mensengroepen van de beide typen tegenover elkaar komen te staan. De miljoenen die zich om de convergente nationaal-socialistische ideologie schaarden zijn door hen die door het divergente democratische beginsel verenigd werden verslagen. Maar een nieuw gevaar dreigt, nl. dat een andere grote eenzijdig-convergente groepering in botsing zal komen met de velen die meer divergerend denken en daardoor uitgaan van de drang naar vrijheid bij de individuele persoonlijkheid.
Deze miljoenen mensen beseffen niet dat zij streven naar hetzelfde doel maar het van tegenovergestelde zijden trachten te bereiken. Zij zullen elkaar met inzet van al hun kracht en toewijding gaan

bestrijden, . . . tenzij te elfder ure het inzicht in hen doordringt, dat zij verenigd zijn in het doel dat zij allen najagen, dat er een synthese mogelijk is, als zij maar hun energie niet tegen elkaar verbruiken, maar leren samenwerken.
Het is een levenskwestie voor de mensheid dat dit inzicht doordringt, . . . en snel, wil niet een groter catastrofe dan zelfs die welke wij juist hebben beleefd het mensdom teisteren: „Waar er geen visie is, sterft het volk" zegt de oude spreuk. En het is waar: bovenal hebben we zieners nodig, die over planetarische conflicten op deze kleine aarde kunnen heenschouwen en die de eeuwige waarden blijven onderscheiden.
Voor wie een wijder horizon heeft dan onze kleine planeet, voor wie het besef van het bestaan der oneindige werelden en vooral ook der kosmische normen in zich levend houdt, is het duidelijk dat niet „macht en geweld" maar „geest" de oplossing moet geven. Hij ziet dat niet de doorgevoerde divergentie van het individualisme zou kunnen brengen wat wij zoeken; maar dat evenmin een volledig convergent collectivisme dat het individu negeert en uitschakelt, redden kan. Hij ziet in, dat er een ordeningswijze moet komen, waarin zowel de divergent als de convergent vertrouwen kan hebben, en waaraan beiden zich met toewijding kunnen geven. Deze mogelijkheid nu geeft de sociocratie, omdat hierin eensdeels de enkeling zich tot het uiterste kan doen gelden, terwijl tevens het belang van het individu steeds moet wijken voor dat van de gemeenschap. Op ieder punt van de weg moet dus een synthese gezocht en gevonden worden en dit is alleen mogelijk als de geest die allen beheerst zuiver is. Steeds weer zal de convergent geneigd zijn te denken dat het voldoende zal zijn de omstandigheden te veranderen om tot een gelukkiger wereldtoestand te geraken. Daartegenover zal de divergent gevaar lopen het belang van deze algemene invloeden te onderschatten en te eenzijdig nadruk leggen op de rechten en mogelijkheden van individuele ontwikkeling. Door het contact van beide typen zal bereikt kunnen worden dat de eersten er bijvoorbeeld aan herinnerd worden dat een boer of een arbeider die zijn graan of zuivelprodukten misbruikt als machtsmiddel, waarmee hij de hongerige stedeling in zijn greep kan houden in wezen hetzelfde doet als de kapitalist die de arbeiders beheerst en dwingt door het bezit van produktiemiddelen. De divergenten moeten echter, juist door met de convergenten samen te komen, in de juiste geest,

de geest van vertrouwen, leren inzien dat het niet genoeg is te pleiten voor individuele vrijheid en ontwikkeling, maar dat wel degelijk ook de omstandigheden veranderen moeten. Zij moeten leren beseffen dat terwijl het logisch is dat de dingen die door de enkeling gebruikt worden zijn privébezit zijn, het even vanzelfsprekend is dat de productiemiddelen die voor de gehele gemeenschap moeten dienen, ook aan deze gemeenschap moeten toebehoren, dus door de gemeenschap worden beheerd.
De convergenten moeten door levend en vertrouwelijk contact met divergenten tot het inzicht komen dat de oude scheiding tussen „klassen" fictief geworden is doordat vele leden van het „werkende volk" tot op zekere hoogte kapitalist en vele kapitalisten „werkers" geworden zijn.
Wanneer eenmaal de grondregelen van de sociocratie aanvaard worden zullen de bevoorrechten in open, eerlijke en publieke Buurtbesprekingen zich niet als zodanig kunnen handhaven, daar het zelfs voor de eenvoudigste en meest kinderlijke geesten duidelijk zal zijn, dat zij in het ongelijk zijn wanneer zij hun voorrecht, hun bezit als machtsmiddel trachten te bewaren. Maar dit onverschillig of zij kapitalist of arbeider zijn!
Tevens zullen in de Buurtbesprekingen en later in de Wijkbesprekingen de werkelijke behoeften van de leden van de buurt aan de orde komen en zullen zij de belangstelling krijgen die zij behoren te ontvangen, terwijl als vanzelfsprekend naar wegen gezocht zal worden deze behoeften door samenwerking te bevredigen. Ik heb de overtuiging dat die wegen dan ook gevonden zullen worden.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse al verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting van f. 5,50 (inklusief verzendkosten) per exemplaar op postgiro 44 60 315 van De AS, postbus 43, Moerkapelle. Uitzonderingen op die prijs zijn nr. 17 (Misdaad & straf, met teksten van Clara Wichmann) dat f 3,50 kost en nr. 74 (Spanje 1936-1986) dat f 6,50 kost. Het gaat verder om de afleveringen: nr. 28 (Kropotkin), nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 44/45 (Onkruit & antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 53 (De staat van de verzorging), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 57 (Tolstoi), nr. 58 (Koöperaties en kollektieven), nr. 59/60 (Anarchistiese perspektieven), nr. 61 (Marx), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & Avantgarde), nr. 64 (De krisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & Utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatkultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie) en nr 75 (Macht).
Zolang de voorraad strekt zijn ook komplete jaargangen van De AS te bestellen. Deze kosten f 12,50 per jaargang. Leverbaar zijn de jaargangen 1982 (nrs. 55/56-59/60), 1983 (nrs. 61-64), 1984 (nrs. 65-68) en 1985 (nrs. 69-72). En tenslotte een speciale aanbieding voor verzamelaars: alle nog leverbare afleveringen (zie hierboven) voor f. 75,00.

BOEKBESPREKINGEN

BLANKERTZ OVER HET LIBERTARISME

Stefan Blankertz is een anarchist uit West-Duitsland die een jaar of tien geleden Büchse der Pandorra oprichtte. Sindsdien verschenen bij die uitgeverij tientallen boeken en brochures, waaronder veel werk van Gustave Landauer en Paul Goodman. Trouwens, ook uit hetgeen Blankertz zelf publiceerde bleek zijn waardering voor Goodman. Zo schreef hij een boekje over anarchisme, diskussieerde hij met de 'Stirniriaan' Kurt Zube (K.H.Z. Solneman) en redigeerde hij het blad *Auf dem Misthaufen der Geschichte*. In het begin van de jaren '80 leverde hij bijdragen aan het anarchotijdschrift *Schwarzer Faden* van Wolfgang Haug, onder meer over de Oostenrijkse school, een groep rechtse ekonomen als Hayek en Von Mises. Ook in andere publikaties liet hij sindsdien blijken sympathie te koesteren voor het (Amerikaanse) libertarisme.
Die sympathie lijkt vooralsnog onverminderd, want onlangs verscheen er van hem *Het nieuwe sociale denken*, een pleidooi voor een libertariese samenleving. Nu vindt deze - in de VS ontstane - politieke stroming weinig weerklank in Nederland, maar in België ligt dat misschien anders. In ieder geval is Blankertzs boekje vertaald en uitgegeven door het Libertarisch Studiecentrum aldaar.
In De AS 54 en 72 is uiteengezet dat libertariërs of anarchokapitalisten de staat willen vervangen door een volstrekt vrije markt. Alle noodzakelijke funkties in de samenleving kunnen volgens hen aanzienlijk beter door partikuliere bedrijven vervuld worden en bovendien zijn we dan van alle overbodige staatsfunkties af. Rothbard, de belangrijkste woordvoerder van het libertarisme, lost op die manier zelfs het miljeuprobleem op. Sommigen van hen, zoals Nozick, schrikken echter terug voor een geheel staatloze maatschappij en geven daarom de voorkeur aan een minimale staat, die alleen tot taak heeft ieders rechten (in feite eigendomsrechten) te waarborgen. Blankertz noemt die situatie een 'minarchie'.
In het libertarisme draait alles om een absoluut vrijheidsbeginsel. Daaruit vloeit voort dat ieder individu een onaantastbaar recht op eigendom - óók van produktiemiddelen - wordt toegekend. In het sociaal-anarchisme van Proudhon, Bakoenin en Kropotkin daarentegen is vrijheid geen doel, maar middel om - binnen kleinere gemeenschappen - sociale wederkerigheid te bevorderen. De libertariërs kennen slechts ekonomiese wederkerigheid: het ruilen tegen marktprijzen. En dat betekent het aanvaarden van de wet van het oerwoud en dus op langere termijn van het monopoliseren van maatschappelijke sleutelfunkties door de paar grote bedrijven die de konkurrentiestrijd hebben overleefd.
Natuurlijk bestrijdt Blankertz dat laatste. Volgens hem kunnen kritici van een monopolist te allen tijde een tegenmacht vormen en dezelfde diensten ofwel goedkoper, ofwel beter aanbieden. Daarbij het probleem negerend dat er maar weinigen zullen zijn, die over voldoende kapitaal beschikken om zo'n marktgevecht te kunnen voeren. Verder is het überhaupt de vraag of in een libertariese maatschappij ieder individu de kans heeft om zèlf in elementaire behoeften als voeding, behuizing en bescherming te voorzien. Ik ben er van overtuigd dat dat niet het geval is.
Zo iemand wordt dan als hij zich iets buiten de markt om wil toeëigenen in zijn kraag gegrepen door partikuliere politie en berecht door partikuliere rechtbanken, die bestaan bij de gratie van degenen die zich van rechtsbescherming kunnen verzekeren. Alle waarborgen van de libertariërs in die omstandigheden, bijvoorbeeld dat de beschuldigde naar een andere rechtbank kan stappen voor arbitrage, verdwijnen als sneeuw voor de zon als zo iemand niets (meer) bezit. Het anarchokapitalisme leidt dan ook onvermijdelijk tot een omvangrijke 'onderklasse' van bezitlozen, die letterlijk rechteloos zijn, want dat is de konsekwentie van het libertariese vrijheidsbegrip.
Zonder twijfel klinkt de libertariese kritiek op de staat sociaal-anarchisten bekend in de oren. Maar met hun verabsolutering van het autonome individu bieden de libertariërs slechts schijnvrijheid. Sociaal-anarchisten pleiten daarom voor kollektivisering in plaats van privatisering. Ook Blankertz heeft niet aannemelijk kunnen maken dat het libertarisme in wezen iets anders is dan een spitsvondige poging om de verzorgingsstaat af te breken en het bedrijfsleven vrij spel te geven. Goodman, op wie Blankertz zich bij het aanprijzen van het anarchokapitalistiese recept onder meer beroept, had zich juist in libertariese kring doodongelukkig gevoeld. (HR)

Stefan Blankertz, Het nieuwe sociale denken. Libertarisch Studiecentrum Kessel-Lo (B) 1986. 137 pag. f 12,50 (inklusief porto). Te bestellen bij Libertarisch Centrum, antw.nr. 551, 3100 WB Schiedam.

RECHT EN POLITIEKE ORGANISATIE

Zij die regelmatig De AS lezen zijn wel vertrouwd geraakt met de ideeën van Thom Holterman. Ook in zijn boek *Anarchistische Staatsopvatting, een paradox?* en in zijn bijdrage aan *Law in Anarchism* zette hij zijn opvattingen uiteen. Deze komen in het kort

neer op het volgende. In tegenstelling tot de gangbare gedachte staan de belangrijkste anarchistiese schrijvers niet volkomen afwijzend tegenover alle vormen van recht en tegenover een maatschappij-organisatie, die enkele trekken van een staat vertoont. Zij kunnen zich immers vinden in regels, die vanuit de gemeenschap oprijzen om die gemeenschap te organiseren. De veelheid van samenhangende organisaties tussen en in de zelfbesturende gemeenschappen krijgt dan een - zeer flexibele en veranderlijke - overheadstruktuur, die toch wel enkele kenmerken van een 'staat' heeft, zoals centrale regeling, kontrole en korrektie. Deze meningen heeft Holterman uitgewerkt en nader onderbouwd in een proefschrift onder bovenstaande titel, waarop hij onlangs promoveerde aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Zijn studie is blijkens de ondertitel van het boek 'een onderzoek naar konvergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden'. De anarchistiese schrijvers, die hij ten tonele voert onder de naam 'konstruktieve anarchisten', zijn zij die de gemeenschap van vrije individuen van onderaf willen organiseren op basis van vrijwilligheid, wederkerigheid en sociale verantwoordelijkheid; in funktionele, lokale, zich federerende organisaties en - volgens Holtermans inleiding tijdens de promotie - vooral gestoeld op de sociale eigendom van de produktiemiddelen. En dergelijke konstruktieve anarchisten zijn er dan velen. De opvattingen van Godwin en Proudhon, van Bakoenin, Kropotkin, Réclus, Malatesta, Cornelissen en Domela Nieuwenhuis, tot en met Colin Ward, Lehning en Constandse worden in ruime mate geciteerd en geanalyseerd.
Wat de rechtsgeleerde auteurs betreft (vooral staatsrechtsgeleerden, rechtsfilosofen en rechtssociologen), begint Holterman zijn onderzoek bij de Politica van J. Althusius (1557-1638), gaat dan snel over naar auteurs van de vorige en begin van deze eeuw, zoals Hamaker, de Bosch Kemper, Duguit en Krabbe, maar hij put daarna ook veel uit gedachten van tijdgenoten, zoals Schuijt, Glastra van Loon en Ter Heide.
Bij de anarchisten onderzoekt hij, of en in hoeverre zij in de organisatie van een libertaire gemeenschap, fenomenen, die sterk gelijken op staat en recht, toelaten of willen bevorderen. Bij de juristen gaat het hem erom de gedachten op te sporen, die wijzen op een afwijzen van staats(al)macht en van autoritair, van boven af opgelegd, recht, alsook op een positieve stellingname t.o.v. uit de bevolking en uit groepen voortkomende reguleringen, van zelfregulering, van het uitvoeren van gemeenschapstaken door uit de bevolking zelf voortkomende organen.
Bij de vergelijking van de opvattingen van beide groepen schrijvers maakt Holterman gebruik van een aantal basisgedachten, die hij bij Althusius opspoort en die hij 'oriëntatiepunten' noemt. Als zodanig gelden dan onder meer 'sociale mens', 'kommunalisme', 'federalisme', 'participatie' en 'machtsspreiding' (verder in het boek vult hij deze aan met enkele sociologiese grondbegrippen zoals wederkerigheid, interaktie en koöperatie).
Het zal de lezers van De AS niet verbazen, dat deze oriëntatiepunten in het werk van de klassieke en van de latere anarchistiese schrijvers niet alleen veel voorkomen, maar ook in konstruktieve zin worden uitgewerkt. Voor juristen (die zich misschien er wel over verwonderen, dat anarchisten zo konstruktief blijken) is het niet verbazingwekkend, dat ook in hun vakgebied enkele geleerden zich oriënteerden en oriënteren op deze begrippen; tegenwoordig worden deze geleerden dan ook niet meer zo zeer als buitenbeentje gezien als bijv. Hamaker en Krabbe in hun tijd. Uit de konfrontatie van deze schijnbaar diametraal tegenover elkaar staande groepen anarchisten en juristen blijkt, dat de meningen heel vaak parallel lopen, hetzelfde bedoelen in verschillende bewoordingen, ofwel in de terminologie van het boek 'konvergeren'.
Ten aanzien van de politieke organisatie van de maatschappij, de ordeningsstrukturen waarbinnen de besluitvormingsprocessen over doeleinden en middelen voor de kollektieve belangen en wensen zich kunnen afspelen, vergelijkt Holterman vooral gedachten van Althusius met die van Proudhon en Bakoenin. Wanneer het gaat om de beheersorganisaties, de vrije organen voor het regelen en uitvoeren van gemeenschapstaken (momenteel vaak staatstaken) worden ideeën van Kropotkin, Malatesta, Mühsam, Landauer, maar ook van Lehning, Cornelissen en Constandse naast die van moderner rechtsgeleerden als Duguit en Krabbe gesteld. Steeds weer blijkt dan de konvergentie van de opvattingen.
Tenslotte komen bij het bezien van het rechtsbegrip bij beide auteursgroepen - in het m.i. beste hoofdstuk van het boek - vooral de modernen aan het woord. Daarbij staat dan het begrip 'interaktioneel recht' centraal. Dit begrip steunt op de theorie van de reflexieve verwachtingen in de processen van menselijke relatie en kommunikatie: ik handel/spreek zò omdat ik verwacht, dat jij op die en die manier zult handelen/spreken, maar jij handelt dan op die manier, omdat jij weer een bepaalde reaktie van mij verwacht. Hieruit ontwikkelt zich dan de gedachte, dat recht in het sociaal handelen groeit uit de normen, die in het betrekkingensysteem van groepen op basis van de reflexieve verwachtingen vanzelf oprijzen. De rechtsregels, die op enigerlei wijzen vorm hebben gekregen (bijv. door toepassing door de rechter) stabiliseren dan de verwachtingen, zoals de verwachtingen de onderlinge relaties stabiliseerden. Deze opvatting van het rechts-

begrip, die bij huidige rechtsgeleerden wel bijval krijgt, leidt tot een rechtstelsel, dat ook voor konstruktief anarchisten akseptabel blijkt. De Amerikaanse jurist Fuller, die in dit hoofdstuk uitvoerig aan het woord komt, noemt Bakoenin met zijn gedachten over 'inherent recht' terecht dan ook een voorloper van de eigen interaktionele ideeën.
Nadat hij vervolgens de regelgeving in samenhang met verschillende interaktieprocessen nader heeft bestudeerd, verbindt Holterman dan de idee van het 'funktioneel gezag' (het tijdelijk leiding geven aan de aktiviteiten van een groep op basis van specifieke vaardigheden, waartegenover dan steeds een 'funktioneel wantrouwen' bij de groepsgenoten moet staan) met het interaktioneel rechtsbegrip. Tenslotte bespreekt hij het kontroversiële vraagstuk van dwang en korrektie bij incidentele afwijking van de sociale norm. Deze zijn - vanuit het uitgangspunt dat de door anarchisten voorgestane vrijheid uit haar oorsprong voortkomende sociale en kontekstuele beperkingen kent - akseptabel mits de dwang niet fysiek is en de korrektie niet het karakter van straf en vergelding krijgt.
Bovenstaande samenvatting is veel te beknopt en doet geen recht aan de rijkdom aan gedachten, niet alleen van de gelelekteerde schrijvers, maar ook van Holterman zelf. Het boek is namelijk ook zo boeiend door de vele grote en kleine exkursies, die Holterman tussendoor maakt. Ik noem er enkel: over de problemen bij de definiëring van de begrippen recht en staat; over verschillende kultuurmodellen, vanwaaruit verschillende rechtsopvattingen voortkomen; over het anarchisme als kultuurbeweging, waarin dan weer een diskussie met Schuijt plaats heeft (aan de hand van ideeën van Clara Wichmann en Bart de Ligt) over 'anarchisme als kritiek én ontwerp'; over de polemiek tussen Bookchin en Dolgoff over de plaats van het vrijwillig kontrakt als beginsel van anarchisties denken, waartussendoor wordt geschreven over een rechtshistoriese opvatting betreffende het fides-begrip in het Romeins kontraktenrecht. En zo wordt er heel wat overhoop gehaald, zowel in de tekst zelf, maar vaker nog in de noten.
Duidelijk is te zien, dat Holterman het liefst nog veel meer had besproken, maar - zoals hij tijdens de promotie schertste - de omvang van het boek moest in de gaten worden gehouden, ook al i.v.m. de verkoopbaarheid. Anderzijds moet het me van het hart, dat Holterman soms wel wat al te beknopt is bij ook voor zijn betoog uiterst belangrijke onderwerpen. Zo wordt het verwerpen van het contrat socialmodel door Proudhon en Bakoenin in twee korte noten afgedaan. Hoe dan ook: door de uitstapjes en de losse einden zijn veel paginaas van het boek erg inspirerend om er zelf op door te denken.
Daarbij komt dan nog, dat de tekst (192 pag.) en de noten (71 kleingedrukte pag.) steunen op een geweldige literatuurdokumentatie (de 'lijst van aangehaalde literatuur' telt 19 pag. in kleine lettertjes). Wat dat betreft is het boek meteen een goede literatuursamenvatting op het gebied van rechts- en politieke theorie van het anarchisme.
Maar al is het boeiend en inspirerend, het boek roept ook kritiek op. Door de uitstapjestussendoor raakt de lezer(es) makkelijk de draad van het betoog kwijt. En de aandacht voor het hoofdbetoog kan toch al verslappen, omdat Holterman voor zijn boek een opbouw heeft gekozen van, wat ik zou willen noemen, koncentriese cirkels: in hoofdstuk 1 worden de belangrijkste stellingen al geformuleerd; hoofdstuk 2 werkt dit nader uit, en in de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden dan achtereenvolgens de politieke organisatie, de beheersorganisaties en het recht grondig bekeken (zoekend naar konvergenties).
Er zijn ook binnen ieder hoofdstuk afzonderlijk veel herhalingen; bij iedere herhaling worden dan weer enkele elementen toegevoegd en in de nadere analyse betrokken. Dat is didakties uitstekend, het is bijzonder overtuigend, maar door de herhalingen verslapt de aandacht, die dan weer opvlamt bij een exkursie buiten het hoofdbetoog. Daarbij komt nog, dat Holterman geen strakke betoogtrant heeft. Soms lijkt het wel of hij meer associërend bezig is dan dat hij een bepaalde lijn van beweringen volgt. Ik maak hier uitdrukkelijk een uitzondering voor hoofdstuk 5 'Recht' en vooral daarin paragraaf 3, 'Recht in gebruik' - voor mij het hoogtepunt van het boek - die wél in een heldere opbouw van het betoog en een duidelijke stijl zijn geschreven.
Zijn betrekkelijke afkeer van abstrakte definities is de lezers van De AS bekend. Zij herinneren zich ongetwijfeld de diskussies over de mogelijkheid het begrip 'staat' te definiëren (nrs. 66, 67 en 68). Ook nu weer struikelde ik enkele malen over het ontbreken van iedere (eventueel: voorlopige werk-)definitie bij de introduktie van een nieuw begrip of over een onduidelijke, niet hanteerbare omschrijving. En dat dan niet alleen bij de kenrbegrippen van het betoog, zoals recht en staat (die beide zo tussendoor enkele malen n.a.v. kenmerken worden beschreven), maar ook bij veel andere vooral methodologiese begrippen, zoals paradigma (pag 41) of netwerk(-struktuur) pag. 132. Doore het gebrek aan exakte definities bezigt Holterman bij het opsporen van konvergenties soms ook slechts kenmerken van een fenomeen als kriteria voor de konvergentie. De strekking van het betoog lijdt er dan wel niet onder, en misschien is hier meer sprake van verschillen in denktrant en stijl dan in denkinhouden, maar voor mij blijven sommige passages van het boek, hoe boeiend ook, wat in het vage hangen.
Maar zoals ik al zei: hij zwengelt diskussie aan,

hij reikt materiaal aan, hij stelt vraagpunten, hij geeft hier en daar duidelijk aan welke meningen nader zouden moeten worden gefundeerd. Het boek heeft daardoor iets uitdagends; en ik laat me graag uitdagen! Daarom hier enkele vragen, die bij de bestudering van het boek rezen, diskussievragen om Thom Holterman te prikkelen tot verder doordenken op de basis, die hij in dit werk heeft gelegd.
In het interaktioneel rechtsbegrip, zoals dat in 5.3. op basis van de theorie van de reflexieve verwachtingen werd ontwikkeld (overigens: waarom werd hierbij niet het Romeinsrechtelijke 'do ut des' ter sprake gebracht?), mis ik toch nog een element, dat namelijk de rechtsregel moet onderscheiden van de ethiese norm en van de fatsoensnorm. Dit onderscheid wordt door Holterman ook niet gemaakt. Het kan in het anarchistiese denkkader ook niet worden gevonden in dwang bij de korrektie bij normoverschrijdend gedrag. Ligt het onderscheid bij een bepaald moment van formalisering van de norm? Of ziet Holterman geen enkel onderscheid? Opvallend is in dit verband, dat in het zakenregister het trefwoord 'ethiek' ontbreekt (Kropotkins *Ethik* staat wel in de literatuurslijst, maar is vrijwel niet in het betoog betrokken).
Een soortgelijk vraagstuk doet zich voor t.a.v. 'staat'. Herhaaldelijk omschrijft Holterman - in navolging van o.a. Landauer en Spooner - de staat als een konstellatie van relaties. Die konstellatie is voortdurend aan verandering onderhevig; en als we de relaties, dus de konstellatie in anarchistiese zin veranderen, verdwijnen een aantal statale kenmerken. Verdwijnt dan ook 'de staat' of is de konstellatie na de veranderingen ook nog een (beetje) staat? Wat is/zijn het/de element(en), dat/die een konstellatie van relaties tot staat maakt/maken?
Als dergelijke elementen kunnen naast 'grondgebied' worden genoemd 'de zorg voor het algemeen welzijn/belang' (wat dat ook is), 'geweldsmonopolie', 'volkenrechtelijke erkenning'. Vanuit anarchistiese optiek zal over dit vraagstuk nog stevig moeten worden gedacht en geschreven, want ik vind de redeneringen van Holterman hierover nog niet voldoende uitgewerkt.
Volgende kwestie: hoe worden de stabiele 'reflexieve verwachtingen' tot normen, tot rechtsregels geformaliseerd? In de gedachten van Holterman komen daarvoor de besturen van politieke en/of beheersorganisaties in aanmerking. Ik kan ermee instemmen, dat deze besturen de interne zaken van hun organisaties regelen; en ik kan ook bedenken, dat deze regelingen een plaats in ieders verwachtingenpatroon krijgen. Maar het terrein van de wederzijdse verwachtingen en van de anticipaties op elkaars gedragingen is veel groter dan dat van de organisatie-regelingen; grote delen van dat terrein moeten zich trouwens aan de bemoeiing, de kompetentie van genoemde besturen onttrekken.
Het komt mij voor, dat het oplossen van konflikten over verwachtingen alleen achteraf kan geschieden. Dat gebeurt dan door vanuit vrije beheersorganisaties opererende rechterlijke kolleges (een gedachte, die Holterman enigszins heeft uitgewerkt). Uiteindelijk bepaalt dus de rechter of en in hoeverre in een konkrete situatie een bepaalde verwachting bij een van de procespartijen gerechtvaardigd was. Deze jurisprudentie neemt op haar beurt dan ook een plaats in bij de reflexieve verwachtingen. Dat betekent, dat het interaktioneel rechtsbegrip leidt tot een soort Jurisprudenz-Recht, waarin ik persoonlijk wél geloof (Holterman ook?), maar waarvan ik weet, dat veel juristen het uiterst diskutabel, zo niet afgrijselijk vinden: is Jurisprudenz-Recht nog wel recht?
Misschien vindt Holterman deze vraagstellingen te zeer op rechtsfilosofies vlak liggen en, hoewel hij het rechtsfilosofiese niet schuwt, hij heeft noch de pretentie noch de ambitie in zijn boek ook dàt gebied volledig te exploreren. Hier hangen dus - zoals ook nog op enkele andere plaatsen - losse einden in het betoog, maar het boek biedt voldoende materiaal voor een gefundeerde diskussie.
En dàt tenslotte is voor mij het grote belang van dit werk. Geschriften die in ons taalgebied een wezenlijke bijdrage leveren aan de theorievorming voor een hedendaags anarchisme of libertair socialisme komen slechts heel zelden voor. Iedere bijdrage tot deze theorievorming is dus waardevol. Maar dat geldt te meer, wanneer de theoretiese bijdragen stoelen op zo grote belezenheid in de klassieke en kontemporaine anarchistiese literatuur, en anderzijds op de juridiese eruditie van een universitair docent, die ook niet schroomt sociologiese beschouwingen in zijn onderzoek te betrekken. Het is daardoor een werk geworden, waar men voortaan bij de bestudering van dit en soortgelijke onderwerpen niet omheen kan. De konfrontatie tussen konstruktieve anarchisten en een belangrijk aantal vroegere en eigentijdse juristen toont een te meer aan, dat het anarchisme toen en nu een waarde(n)volle denkrichting over de toekomstige maatschappijordening is. Zo'n boek haalt de anarchistiese theorieën uit het verdomhoekje, waar traditionele denkers over macht, staat en recht, en vooral hanteerders van machtsapparaten ze zo graag zien geplaatst. (FvdB)

Thom Holterman, Recht en politieke organisaties. Tjeenk Willink, Zwolle 1986. 310 pag. f 35,--.

BIBLIOGRAFIE VAN EN OVER FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS

In 1978 publiceerde Gé Nabrink zijn *Sexuele hervorming in Nederland,* een geschiedenis van de Neo Malthusiaanse Bond en de Neder-

landse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH).*

Organisaties waaraan hij jarenlang zijn organisatoriese kracht had gewijd en een boek waaraan hij jarenlang had gewerkt. Van zijn bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die vorig jaar verscheen kan hetzelfde gezegd worden. In het samenstellen zit jaren van werk en een levenslange belangstelling voor de figuur van Domela Nieuwenhuis, een jarenlang verzamelen van diens geschriften en van bezoeken en kontakten met bibliotheken. Het resultaat is indrukwekkend. De bibliografie omvat twee delen, in één band, samen bijna duizend bladzijden.

Het eerste deel bevat de chronologiese opgave van geschriften van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (voor dit deel heeft ZWO een subsidie verstrekt om uitgave mogelijk te maken); het tweede deel bevat, eveneens chronologies, de geschriften over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis, dit deel loopt door tot en met 1984. Aan het geheel gaat een korte inleiding vooraf en beide bevatten uitvoerige alfabetiese registers van titels, namen van tijdschriften, pseudoniemen enz. van respektievelijk 69 en 45 paginaas. Gemiddeld staan er meer dan tien titels op een bladzijde.

Deze droge opsomming van gegevens geeft naar ik hoop wel aan welk een gigantiese prestatie achter deze publikatie schuil gaat. Wat in het 'NVSH-boek' enigszins de zwakte van de schrijver was - een overvloed aan precieze en gedetailleerde feiten en gegevens - is uiteraard zijn kracht in deze bibliografie, ook al pretendeert Nabrink niet dat hij absoluut volledig kan zijn. Hij verzoekt de gebruiker om hem eventuele aanvullingen te sturen.

Vooral het opzoeken van alle artikelen van Domela, ook in de buitenlandse pers, is een monnikenwerk geweest. Het werk heeft nog een aspekt dat de wetenschappelijke betekenis ervan enorm verhoogd. Bij alle titels staat in een aantal regels vermeld waar de betreffende publikatie over gaat en waarin verwezen wordt naar relevante andere nummers van de bibliografie. Terecht heeft Nabrink ook alle niet door Domela ondertekende artikelen zoveel mogelijk opgenomen; de overgrote meerderheid van de artikelen in de bladen die hij redigeerde. Dit vereist natuurlijk een grote kennis van Domela's stijl en woordkeus. Toen Domela Nieuwenhuis in 1904 zijn boek *Een vijfentwintigjarige veldtocht* samenstelde, een verzameling artikelen uit zijn bladen, wist hij zelf niet meer precies wat van hem en wat van anderen was!

Is het kriterium voor het eerste deel - zo volledig mogelijk - in theorie althans betrekkelijk gemakkelijk te hanteren, een bibliografie over en betreffende een persoon stelt veel grotere problemen. Nabrink is erg ver gegaan in het opnemen van de zijns inziens relevante titels. Het zijn er 2500. Doordat ze voorzien zijn van de korte informatie is dit deel een werkinstrument geworden voor de gehele geschiedschrijving van het Nederlandse anarchisme.

Dankzij Nabrinks prestatie rijst boven de bibliografie een andere, nog grotere prestatie uit: het werk dat Domela Nieuwenhuis verrichtte als publicist en in dienst van zijn ideaal. Nabrink heeft ongeveer 4500 artikelen en andere geschriften van Domela gevonden. Alleen de bibliografie van Anton Constandse zal dit aantal overtreffen. (RdJ)

* Besproken in De AS 39/40, mei/augustus 1979.

Gé Nabrink, Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis. E.J. Brill, Leiden 1986. XX + 917 pag.

In een volgende aflevering van De AS publiceren we besprekingen van onder meer de doktoraalskriptie van Henk Sebregts over De Vrije Socialist 1945-1971 (te bestellen voor f 14,25 via postgiro 4156377 van Sebregts, Amstelveen); van het speciale eeuwfeestnummer van het Britse tijdschrift Freedom; van een bundel opstellen van Italiaanse anarchisten; en van de biografie van Henk Eikeboom door Pszisko Jacobs, verschenen bij In de Knipscheer te Haarlem. (Red)

DE BOODSCHAP VAN TOLSTOI

Zoals bekend is Tolstoi de grote inspirator van het christen-anarchisme dat in het begin van deze eeuw vooral in Nederland weerklank vond. Hoewél Tolstoi de staat als een misdadige organisatie beschouwde, die de mens tot geweld aanspoort en daardoor de verkrachter is van het ware christendom (door Tolstoi opgevat als het streven naar volmaaktheid), weigerde hij zich een anarchist te noemen. Want, zo meende hij, anarchisten beogen wel hetzelfde, maar denken dat doel desnoods met geweld te kunnen bereiken. Hoe het zij, Tolstoi is bekend geworden als de propagandist van de weerloosheid, een levenshouding waaraan het aan Jesus Christus ontleende beginsel van de liefde voor de naaste ten grondslag ligt. *Het godsrijk is in je* schreef hij in 1893. De Russiese censor verbood publikatie, maar een jaar later verscheen er een Engelse vertaling van het geschrift en rond de eeuwwisseling moet er ook een Nederlandse versie uitgebracht zijn. Nu is er dan een nieuwe uitgave, een sterk ingekorte vertaling van een Engelse editie uit 1936.

De uitgever noemt het boekje 'een gids voor geweldloos leven', maar het is veeleer een pleidooi voor persoonlijke bewustwording. Tolstoi zet uiteen dat ieder het koninkrijk gods,

dat wil zeggen de mogelijkheid om zonder geweld te leven, in zich draagt. We merken daar weinig van, omdat de meeste mensen met geweld tot geweld gedwongen worden. Verouderd lijkt me die boodschap nog altijd niet. (HR)

Leo Tolstoj, Het godsrijk is in je. Mirananda, postbus 93157, Den Haag 1985. 114 pag. f 19,50.

GEMEENSCHAP, ANARCHIE EN VRIJHEID

Anarchistiese verhoudingen tussen mensen en groepen mensen zijn als nevenschikkingsrelaties te kenschetsen. Statelijke verhoudingen daarentegen verschijnen in de vorm van eenzijdige gezagsbinding. Met de anarchistiese verhoudingen zijn de statelijke verwerkt, 'opgeheven'. Niet langer is sturen door anderen maar zelfsturing een van de themaas voor een gedachtenwisseling over maatschappelijke verbanden. Een dergelijke benadering is als anarchisties te karakteriseren wanneer het een sociale orde oplevert die in stand wordt gehouden zonder staat. Natuurlijk zijn we daarmee niet uit de problemen, alleen al niet omdat er nog niets omtrent de levensvatbaarheid van een dergelijke sociale orde is gezegd. De diskussie daarover tracht M. Taylor met zijn *Community, anarchy and liberty* te introduceren. Taylor bouwt daarbij voort op zijn in 1976 verschenen *Anarchy and cooperation.*
Taylor besteedt aandacht aan een problematiek waar anarchisten in veel gevallen met een boog omheen zijn gelopen. Namelijk de vraag of de leden van een sociale orde, die als anarchisties is te kenmerken, deze in stand kunnen houden. Indien sommige anarchisten zich deze vraag al hebben gesteld, is veelal het antwoord te vinden in een verwijzing naar de veranderde menselijke 'natuur' door het leven in een anarchistiese samenleving.
Dit antwoord kan niet bevredigen. Die gedachte wordt door Taylor dan ook van de hand gewezen. Hij wijst erop dat de instandhouding van een sociale orde altijd een probleem is geweest. Hij ziet daarin geen grond voor het anarchistiese optimisme dat het probleem zichzelf oplost.
Het 'probleem' waaraan Taylor ondermeer denkt is het feit dat niet alle individuen vrijwillig zullen afzien van handelingen die de sociale orde kunnen schaden. Niet-anarchisten hebben het daar in zoverre minder moeilijk mee, dat zij ter oplossing van dat vraagstuk dan naar de staat verwijzen. Deze heeft als een van de taken mensen in het rechte spoor te houden. Ook politiek- liberalen huldigen een dergelijke opvatting. Systematies ontmantelt Taylor dergelijke zienswijzen.
Als 'anarchisties' ondermeer betekent 'afwezigheid van staat', dan is de verwijzing naar staatsoptreden ter verzekering van sociale orde niet meer mogelijk. En toch zullen ook anarchisten willen voorkomen dat de sociale orde wordt geschaad. Taylor is bereid uit te gaan van het feit dat absolute afwezigheid van dwang een onmogelijkheid is. Maar daarvoor is niet een herintroduktie van de staat nodig als handhaver van sociale orde. Ook niet een 'minimale staat' zoals bij Nozick (verg. diens *Anarchy, state and utopia,* Oxford 1974. Zie ook De AS 54).
Wat wel als noodzakelijke voorwaarde door Taylor wordt gezien, als mensen besluiten zonder staat te leven, is het in het leven roepen van 'community'. De kleine, stabiele gemeenschap, die de kern uitmaakt van Taylor's argumentatie wordt door hem niet als goed of juist in een enge zin begrepen. Hij verdedigt 'gemeenschap' dus niet als ideaal, als een harmonieuze plaats die gevrijwaard is van konflikten. Integendeel, het is de plaats waar konflikten worden beslecht. Het is de logiese konsekwentie van zijn afwijzing van de staat en de wens om sociale orde te handhaven.
Het is een vergissing te menen dat anarchisten uitsluitend denken in termen van het goede en harmonieuze in mensen. Een van de redenen waarom zij zulke fervente aanhangers van decentralisatie zijn, en dus van het zoveel mogelijk vermijden van koncentratie van macht, is juist dat mensen feilbaar zijn. In die optiek verschillen zij niet van mening met hen die 'demokratie' prefereren omdat deze de minst slechte regeringswijze oplevert vanwege het feit dat zij macht onder velen verdeelt.
In zijn boek besteedt Taylor op de volgende wijze aandacht aan de hierboven weergegeven problematiek. In het eerste hoofdstuk gaat hij in op 'anarchie en gemeenschap', in het tweede op 'sociale orde zonder staat', en in het derde op 'gelijkheid en anarchie'. Het vierde hoofdstuk handelt over de schijnbare tegenstelling 'gemeenschap en vrijheid'. In een kort slothoofdstuk zegt hij iets over toekomstmogelijkheden van gemeenschap en anarchie. Dat hoofdstuk loopt niet over van optimisme omtrent de mogelijkheden. Aan de ene kant zullen de bestaande krachten en instellingen zich niet zonder meer gewonnen geven. En aan de andere kant weigert Taylor in mensen engelen te zien. Dit neemt niet weg dat waar uitwerking aan de gemeenschapsgedachte kan worden gegeven, het volgens hem niet moet worden nagelaten. Taylor betoont zich hier een 'piecemeal engineering' anarchist.
Een van de zaken die in de opvatting over anarchie van Taylor opvalt is dat de dwang geen onbespreekbare kategorie meer is. In dat geval heeft hij wel 'pure anarchie' (in de vorm van perfekt opgesplitste macht) tot niet bestaanbaar verklaard. Taylor noemt die gemeenschappen een anarchie waar wel sprake is

van een beperkte koncentratie van macht, maar die geen middelen kennen, in de zin van een specialistiese groep of een gecentraliseerd systeem, om kollektieve beslissingen af te dwingen. In deze opvatting handelt het om een staatloos- niet om een dwangloos-maatschappelijk leven. Taylor stelt zich voor dat de sociale orde gehandhaafd wordt, maar dat dit niet noodzakelijkerwijs met behulp van de staat hoeft te geschieden.
Het niet ontkennen van het element dwang zal ertoe leiden dat sommigen zullen beweren dat Taylor het dus niet over anarchie heeft. Een analyse van geschriften van klassieke en modernere anarchisten noopt tot andere konklusies, zo heb ik in mijn onlangs verschenen proefschrift verduidelijkt.
Taylor gaat in de op de vraag of sociale orde een kollektief goed is (dat is een goed (of een dienst) dat ondeelbaar is en waarvan, wanneer het eenmaal geproduceerd is, het individu dat niet heeft bijgedragen in de produktie niet van gebruik ervan is af te houden). Hij beantwoordt de vraag bevestigend. Vervolgens zet hij zich aan het beantwoorden van de vraag of dit het bestaan van de staat noodzakelijk maakt om de problematiek van het liftersgedrag te overwinnen (liftersgedrag gaat over de mogelijkheid voordeel te genieten van het bestaan van een goed of een dienst zonder in de produktiekosten ervan op enigerlei wijze te hebben bijgedragen; sommigen spreken in zo'n geval ook wel over 'parasitair anarchisme'). Taylor argumenteert naar de ontkenning van die vraag.
In zijn anarchistiese optiek is dat niet verwonderlijk. Wèl is het opmerkelijk dat hij niet ontkent, dat zulks de vrijheid van sommige mensen zal beperken. Taylor gaat daar mede op in wanneer hij de beheersmiddelen bespreekt om de mogelijkheden voor liftersgedrag althans binnen de perken te houden. Hij wijst daarbij naar een aantal reaktiepatronen (in de sfeer van de 'sociale kontrole'), waar ik over 'korrektionele druk' zou spreken.
Taylors nadere uitwerking is in zekere zin weinig spektakulair te noemen. Het was ook niet zijn bedoeling het tegendeel te leveren. Wat hij wilde was aantonen dat sommige anarchisten bereid zijn sociale orde daadwerkelijk te handhaven, èn dat ondermeer 'gemeenschap' een noodzakelijke voorwaarde is voor de instandhouding van die sociale orde, als men wil afzien van het gebruik van de staat. Hij deed dat voor mij op overtuigende wijze. (ThH)

M. Taylor, Community, anarchy and liberty. Cambridge University Press, Cambridge/London, 1982. 184 pag. circa f. 37,--.

UITGAVEN VAN EN OVER KEES BOEKE

In 1984 is in onderwijskringen uitgebreid aandacht besteed aan Kees Boeke. De werkgroep "100 jaar Betty en Kees Boeke 1884-1984" (De Del 21, 3958 EH Amerongen; 03434-53089) organiseerde onder meer een conferentie in De Werkplaats, waarvan de teksten gebundeld zijn in het boekje "De samenleving als leerschool" (f 17,50). Bij deze werkgroep zijn ook de teksten verkrijgbaar van de eerste Kees Boeke-lezing, in 1984 door oud-onderwijsminister Van Kemenade onder de titel "Waar is Prins Iwan gebleven?" gehouden, en van de tweede lezing, in 1985, door de Leuvense hoogleraar Wielemans gehouden onder de titel "Heeft de school nog toekomst?". Verder verkoopt de werkgroep onder meer het in 1974 opnieuw uitgegeven "Kindergemeenschap" van Boeke (f 12,50) en zijn nog enkele exemplaren verkrijgbaar van de Nederlandse uitgave van Cosmic View, getiteld "Wij en het heelal, het heelal in ons" (f 25). Meer informatie bij het sekretariaat van bovengenoemde werkgroep.

DE SOCIOKRATIE VAN KEES BOEKE

DE AS 76

Hans Ramaer	- *HET RELIGIEUS-ANARCHISME* - *VAN KEES BOEKE*
Thom Holterman	- *REDELIJK ORDENEN BIJ* - *KEES BOEKE*
Doede Nauta jr.	- *AKTUALITEIT EN REALISME* - *VAN DE SOCIOKRATIE*
Kees Boeke	- *REDELIJKE ORDENING* - *VAN DE MENSENGEMEENSCHAP*
Ferd. v.d. Bruggen e.a.	- *BOEKBESPREKINGEN*

Prijs - **f 6,90**